

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
Факультет філології, психології та педагогіки
Кафедра психології та педагогіки

Рекомендовано до захисту
«_____» _____ 2023р.,
протокол № _____
Зав. кафедри _____
(підпис)

Кваліфікаційна робота
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Виконав: студент другого курсу,
групи мФП-601
спеціальності 053 Психологія
Назаревич Ігор Ростиславович

Керівник кандидат психологічних
наук, доцент Шевчук В.В.

Рецензент кандидат психологічних
наук, доцент Тітова Т.Є.

Захищено _____ 2024 р.
кількість балів: _____
значення оцінки _____

Голова Екзаменаційної
комісії _____

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	
1.1. Загальна характеристика юнацького віку.....	8
1.2. Основні напрями досліджень віктимної поведінки.....	18
1.3. Проблема психологічних особливостей віктимної поведінки у юнацькому віці.....	28
Висновки до першого розділу.....	36
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	
2.1. Огляд і обґрунтування методик.....	39
2.2. Тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової.....	44
2.3. Тест-опитувальник Г. Шмішека, К. Леонгарда.....	47
2.4. Опитувальник А. Басса та А. Дарки.....	51
2.5. Опитувальник для вивчення темпераменту (Я.Стреляу).....	54
2.6. Опитувальник структури темпераменту В.М. Русалов (ОСТ).....	55
Висновки до другого розділу.....	60
РОЗДІЛ 3. ХІД І РЕЗУЛЬТАТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	
3.1. Організація емпіричного дослідження.....	62
3.2. Специфіка прояву схильності до реалізації різних форм віктимної поведінки у юнацькому віці.....	63
3.3. Гендерна складова віктимності юнаків.....	67
3.4. Ступені прояву віктимності у юнаків.....	70
3.5. Особистісна детермінація віктимної поведінки юнаків.....	72
3.6. Факторна конфігурація індивідуально-психологічних властивостей гіпервіктимних та невіктимних юнаків.....	81
Висновки до третього розділу.....	89
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95
ДОДАТКИ.....	101

ВСТУП

Актуальність теми. Юнацький вік – період інтенсивних змін, які виявляються практично в всіх сферах психічної реальності – в когнітивній, емоційно-вольовій, комунікативній та поведінковій, підвищуючи ступінь віктимної уразливості особистості. Саме у цей період схильність потрапляти вситуації, пов’язані з небезпекою для життя і здоров’я, найвища. Відомо, що юнацький віковий період є емоційно насиченим і відрізняється від інших вікових етапів глибиною і тривалістю переживань, руйнуванням звичних, засвоєних раніше способів емоційного реагування, домінуванням різноманітних емоційних станів, які з часом можуть закріпитися як стійкі емоційні якості особистості (М.Й.Боришевський, Д.Б.Ельконін, І.С.Кон, Л.М.Проколієнко). Одна із найбільш яскравих характеристик даного періоду – особистісна нестабільність, яка виявляється в емоційній лабільності, тривожності, суперечливості почуттів, моральній нестійкості, коливаннях самооцінки (І.І.Ветрова, М.М.Кідалова). За умови недостатніх внутрішніх ресурсів і несприятливої загальної життєвої ситуації юнак стає найбільш уразливим до стресу й тяжкі життєві умови можуть провокувати прояв віктимності (Н.Ю.Воляннюк, В.В.Папуша, Г.В.Ложкін).

Психологи, які розробляли проблему психічного розвитку у даному віці (Т.В.Драгунова, Д.Б.Ельконін, Д.Й.Фельдштейн та ін.) показали, що центральним новоутвором особистості юнака, яке пов’язане з якісним зрушенням у розвитку самосвідомості, є виникнення у них уявлення про себе уже як про дорослого.

Отже, юнацький вік є найбільш перспективним для дослідження різних типів віктимної поведінки: це період життя людини, який відрізняється високою інтенсивністю процесів соціалізації та індивідуалізації. Дорослішання характеризується інтенсивними пошуками свого місця у світі, в суспільстві, в системі соціальних стосунків, а також розширенням усвідомлення власних особливостей, здібностей з точки зору відповідності вимогам соціуму. У зв’язку з цим юнаку необхідно

погоджувати свої потреби з очікуванням оточуючих та вимогами соціальних норм. Необхідність такого погоджування часто пов'язана із значними труднощами, котрі й стають причиною виникнення суперечностей у розвитку юнака.

Аналіз наукових джерел з означеної проблеми дозволив виділити такі основні напрямки, за якими відомі дослідження даного феномену: структурна організація віктимної особистості (О.О.Клачкова); класифікація та типологія відхилень у розвитку і поведінці особистості (І.С.Кон, Н.Ю.Максимова, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко та ін.); психологічна детермінація прояву віктимної поведінки (О.О.Андроннікова, М.П.Долгових, В.С.Мінська); форми та причини виникнення віктимної поведінки (І.Г.Малкіна-Пих); віктимогенні внутрішньоособистісні конфлікти (Г.В.Ложкін, Л.І.Романова, Є.С.Фоміних); віктимогенні норми, правила поведінки віктимної і протиправної субкультури (Л.В.Шабанов); віктимологічна ситуація, яка сприяє особистісній вразливості юнаків (Н.Ю.Волянчук, Т.М.Матанцева); загальні проблеми діагностики віктимної поведінки (О.О.Андроннікова). Абсолютна більшість авторів наголошує на важливості ролі ситуаційної детермінації віктимної поведінки.

Інтерес дослідників до проблеми віктимної поведінки особистості пояснюється тим, що вона з одного боку, заломлює і висвічує особливості сучасного життя і стан суспільства, а з іншого – у цьому складному та інтенсивно досліджуваному напрямі залишається чимало невирішених проблем. Серед них – питання про механізми, умови і фактори віктимної поведінки, а також психолого-педагогічні чинники її запобігання.

Світовий досвід свідчить про те, що за допомогою освітніх технологій (психолого-педагогічних, інформаційних, навчальних) можна вчасно здійснювати профілактику різноманітних типів віктимної поведінки юнаків.

Об'єкт дослідження – віктимна поведінка особистості.

Предмет дослідження: психологічні особливості віктимної поведінки у юнацькому віці.

Мета дослідження полягає у виявленні та обґрунтуванні особливостей детермінації віктимної поведінки юнаків та експериментальному дослідженні її психолого-педагогічних чинників.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на тому, що віктимна поведінка юнаків зумовлюється сукупністю ситуаційних факторів (різні види насильства в навчальних закладах і в родині, сімейна депривація, конфлікти та кардинальні зміни в значущих сферах життєдіяльності, стереотипні вимоги, приписи і санкції в групі неформального спілкування) та індивідуально-психологічних характеристик, які визначають частотність прояву її ознак.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до вивчення проблеми віктимної поведінки.
2. Обґрунтувати та апробувати діагностичні засоби фіксації та оцінки ступеня прояву віктимної поведінки та певного спектру властивостей особистості.
3. Емпірично дослідити основні типи віктимної поведінки, їх змістові характеристики і чинники, що визначають її виникнення в юнацькому віці. Визначити властивості особистості юнака, які закономірно пов'язані зі схильністю до прояву віктимної поведінки у цьому віці.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань було застосовано комплекс **методів**, відповідних предмету дослідження. Зокрема, застосовувались:

теоретичні методи – аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, який сприяв виявленню, узагальненню, систематизуванню, моделюванню різноманітних аспектів досліджуваної проблеми;

емпіричні методи – спостереження, бесіда, анкетування, тестування (стандартизовані та проєктивні методики), експеримент;

статистичні – метод математичної статистики (обробка експериментальних даних, аналіз результатів дослідження).

Для виявлення ступеня прояву юнаками віктимної поведінки було використано низку психодіагностичних методик. Для вимірювання потенційної віктимності застосовано тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки» О.О.Андроннікової.

Для визначення властивостей особистості юнаків, які закономірно пов'язані із схильністю до віктимної поведінки використовувався комплекс стандартизованих психодіагностичних методик: опитувальник Басса-Дарки – для з'ясування таких показників та форм агресивних і ворожих реакцій, як фізична агресія, непрямая агресія, вербальна агресія, негативізм, схильність до роздратування, підозрілість, образа, почуття провини; опитувальник наявних акцентуацій характеру (Г.Шмішека).

Для дослідження властивостей нервової системи використано опитувальник Я.Стреляу. За допомогою опитувальника структури темпераменту, який розроблено В.М.Русаловим здійснено дослідження властивостей темпераменту – ергічності, соціальної ергічності, пластичності, соціальної пластичності, темпу, соціального темпу, емоційності, соціальної емоційності.

Для обробки одержаних емпіричних даних був використаний метод математичної статистики t-критерій Стьюдента. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалися за допомогою персонального комп'ютера на базі пакета статистичних програм SPSS 18.0.

Емпірична база дослідження: студенти перших курсів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Усього у дослідженні взяли участь 100 осіб юнацького віку, які навчаються за різними спеціальностями.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: принцип детермінізму (О.М.Леонт'єв, С.Л.Рубінштейн); системний підхід до вивчення психічних явищ (Л.С.Виготський, Б.Ф.Ломов, А.В.Петровський, М.Г.Ярошевський); науково-психологічні уявлення про сутність і закономірності юнацького віку (М.Й.Боришевський, Д.Б.Ельконін, І.С.Кон,

Л.М.Проколієнко та ін.); класичні віктимологічні концепції (Л.В.Франк, Д.В.Рівман, В.Я.Рибальська, А.Л.Репецька, В.О.Туляков); концептуальне положення про детермінанти та механізми поведінки, що відхиляється від норм (В.П.Васильєв, Є.П.Ільїн, В.М.Оржеховська, Н.Ю.Максимова та ін.); ідеї гуманізації освіти у рамках особистісно-розвивальної парадигми (Г.О.Балл, О.Ф.Бондаренко, С.Д.Максименко, Ю.М.Швалб).

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягає у наступному: на основі узагальнення існуючих наукових підходів визначено сутність віктимної поведінки, що трактується як свідомі або несвідомі легковажні, аморальні або протиправні дії та вчинки, які можуть слугувати приводом для вчинення злочину; теоретично обґрунтовані та емпірично виявлені ситуаційні фактори та індивідуально-психологічні характеристики юнаків, які визначають частотність прояву ознак віктимної поведінки.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дослідження були опубліковані у вигляді тез «Психологічні особливості віктимної поведінки студентської молоді» на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні координати розвитку особистості» (Полтава, 1-2 червня 2023 року).

Структура й обсяг роботи. Структура та обсяг дослідження зумовлені логікою розв'язання поставленої мети та завдань. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1. Загальна психологічна характеристика юнацького віку

Психологічною особливістю юнацького віку є спрямованість у майбутнє. Важливим чинником розвитку особистості в ранній юності є прагнення старшокласника будувати життєві плани, осмислювати побудову життєвої перспективи.

Життєвий план – широке поняття, яке охоплює всю сферу особистого самовизначення (рід занять, стиль життя, рівень домагань, рівень прибутків тощо). У юнаків життєві плани часто ще досить розпливчасті та не вичленяються мрії. Старшокласник чи студент перших курсів просто уявляє себе в найрізноманітніших ролях, порівнюючи міру їх привабливості, але ще не може остаточно вибрати щось для себе і часто нічого не робить для досягнення задуманого.

Про життєві плани у власному сенсі слова можна говорити лише тоді, коли до них включені не тільки цілі, а й способи їх досягнення, коли молода людина прагне оцінити власні суб'єктивні й об'єктивні ресурси. Л.С. Виготський розглядав життєві плани як показник оволодіння особистістю своїм внутрішнім світом і як систему пристосування до дійсності, пов'язуючи з ними цільову регуляцію принципово нового типу. Попереднє самовизначення, побудова життєвих планів на майбутнє – центральне психологічне новоутворення юнацького віку.

Основою для планування, суб'єктом власного майбутнього є існуюча в суспільстві модель «типового життєвого шляху» члена даного суспільства. Ця модель закріплена в культурі, системі цінностей суспільства, в її основу покладено принцип своєчасності: в який час суб'єкт повинний вкластися, щоб соціально «встигнути», в потрібний час зробити наступний крок [25, с. 12].

Ці орієнтири не завжди відомі сучасним юнакам, крім того, самі ці орієнтири в останні десятиліття підлягали істотному перегляду. Молоді люди часто змушені самотійно розробляти життєві цілі і знаходити способи їх виконання. У результаті цього багато аспектів свого майбутнього життя юнаки і дівчата сприймають як проблемні. Якщо старшокласники 1960-1970-х років чекали на своє майбутнє з оптимізмом, то старшокласники 1990-х років переживали своє майбутнє як проблему.

В західній психології процес самовизначення позначається як процес формування ідентичності. Е. Еріксон розглядав пошук особистісної ідентичності як центральну задачу періоду дорослішання, хоча перевизначення ідентичності може відбуватися також в інші періоди життя. Ідентичність як усвідомлення тотожності суб'єкта самому собі, неперервності власної особистості в часі вимагає відповіді на запитання: «Який я? Яким мені хотілося б стати? За кого мене приймають?» В період дорослішання, на тлі різких фізичних і психічних трансформацій та нових соціальних очікувань, необхідно досягти нової якості ідентичності, тобто об'єднати різні властивості, пов'язані з сімейними, тендерними, професійними ролями, в несуперечливу цілісність (яка я дочка й онучка, спортсменка і студентка, майбутній лікар і майбутня дружина), узгодити внутрішню оцінку себе та оцінку, що дається іншими [26, с. 112].

У цьому віці виходять заміж, народжують дітей, обирають професію. Мілан Кундера писав, що один з найгостріших парадоксів людського життя полягає в тому, що найзначніші рішення і доленосний вибір ми здійснюємо в пору юності.

Для розуміння специфіки цього періоду слід згадати епігенетичну теорію розвитку особистості Еріка Еріксона. Центральним для його теорії є положення про те, що людина протягом життя проходить через кілька універсальних для всього людства психосоціальних стадій, всього їх вісім. Ці стадії є результатом закономірного розгортання «плану особистості», який успадковується генетично [34, с. 6].

Кожна стадія життєвого циклу настає в певний для неї час – критичний період. Крім того, кожна стадія супроводжується кризою – деяким психосоціальним конфліктом, що виникає в результаті невідповідності між досягнутим рівнем психологічної зрілості особистості, що розвивається, і вимогами соціуму. Кожна така психосоціальна криза містить позитивний і негативний компоненти. Якщо криза розв'язується успішно, то его-ідентичність вбирає в себе новий позитивний компонент, а якщо конфлікт залишається нерозв'язаним, то его-ідентичності наноситься шкода, і в ній з'являється негативний компонент [27, с. 7].

Юнацький вік, згідно Е.Еріксону, позначений найбільш глибокою кризою – «кризою ідентичності». Дитинство підходить до кінця і перед особистістю постає задача формування першої цілісної форми его-ідентичності. Підлітку слід зробити цілу серію соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначень. Все це відбувається на тлі бурхливого фізичного зростання і статевого дозрівання.

Позитивним компонентом кризи ідентичності цього періоду є формування цілісної ідентичності. Негативний компонент – рольове змішування, в цьому випадку криза розв'язується незадовільно, відбувається «дифузія ідентичності», що, у свою чергу, призводить до утворення «синдрому патології ідентичності».

Інтервал між юністю і дорослістю, коли молода людина прагне шляхом спроб і помилок знайти своє місце в суспільстві Е.Еріксон назвав «психологічним мораторієм». Це означає, що соціум, усвідомлюючи складність і важливість задачі цього періоду, дає молодій людині деякий час на завершення процесу формування зрілої его-ідентичності [35, с. 56].

Наступна стадія розвитку – стадія ранньої зрілості. Це період раннього шлюбу і початку сімейного життя, а також час набуття професії і початку трудової діяльності. Е.Еріксон вважає, що тепер людина по-справжньому готова до інтимних стосунків з іншою людиною, як у соціальному, так і в сексуальному плані. Головна криза цієї стадії - це «криза інтимності».

Позитивний компонент цієї кризи – «інтимність», а негативний – «ізоляція». Термін «інтимність» Е.Еріксон використовує як багатоплановий: як за значенням, так і за широтою охоплення. Насамперед, він розуміє інтимність як глибоке почуття, яке ми відчуваємо до чоловіка чи дружини, друзів, батьків тощо. Але він говорить про інтимність як про здатність до глибокої близькості, що є необхідною умовою міцного шлюбу. Негативним розв'язанням задачі цієї стадії, проходження «кризи інтимності» є самотність, уникнення контактів, що вимагають близькості, ізоляція. Якщо процес формування зрілої еґо-ідентичності незавершений, то замість прагнення до встановлення близьких стосунків, виникає страх «втратити себе», прагнення зберегти дистанцію.

І.С Кон пише про цей період так: «Головний психологічний здобуток юності – відкриття свого внутрішнього світу». До цього моменту дитина, «достатньо усвідомлюючи свої вчинки, ще не усвідомлює власних психічних станів», «єдиною усвідомлюваною реальністю є зовнішній світ». Сам факт відкриття в себе внутрішнього світу, є з одного боку хвилюючою і радісною подією, але з іншого – приносить із собою тривожні переживання, пов'язані з неспівпаданням внутрішнього «Я» із зовнішньою поведінкою [42, с. 145].

Разом з усвідомленням своєї унікальності приходить почуття самотності, а звідси зростає потреба в спілкуванні. Іншим складним і хвилюючим переживанням є усвідомлення своєї наступності, стійкості в часі. Відчуття особистого безсмертя, змінюється панічним страхом старості і смерті. В підлітковій і юнацькій самосвідомості тема смерті звучить гостро і неоднозначно. Розставання з ідеєю особистого безсмертя відбувається складно і болісно, іноді підмінюючись ідеєю безсмертної слави, але в результаті, часто саме сприйняття неминучості смерті спонукає серйозно задуматися про сенс життя, про те, як краще її прожити.

Таким чином, криза ідентичності протікає на тлі екзистенціальної кризи, пов'язаної з загостреним сприйняттям і переживанням основних

кінцевих данностей буття. Ця криза з'являється разом з відкриттям свого внутрішнього світу.

Факт усвідомлення власної смертності вчить цінувати час і життя в цілому, насолоджуватися нею, спонукає знайти свій власний сенс цього життя. Саме ця криза дозволяє будувати по-справжньому інтимні, глибокі, осмислені стосунки з іншим, дозволяє поєднати свою ідентичність з ідентичністю іншого, без страху її втратити.

Усвідомлення ще однієї екзистенціальної «данності» – відповідальності є незаперечною цінністю. Це дуже важливо в період формування ідентичності, в період створення сім'ї і вибудовування стосунків у соціумі, коли відбувається ціла серія визначальних для життя, доленосних виборів особистісно-індивідуальних і соціальних [59, с. 221].

Таким чином, екзистенціальна криза юнацького віку створює умови для глибокої, складної, творчої, і головне своєчасної переробки «екзистенціальних данностей», що дозволяє успішно розв'язувати задачу віку, навіть при несприятливому проходженні попередніх стадій розвитку. Чим успішніше індивід подолає цю першу кризу ідентичності, тим легше йому впоратися з подібними переживаннями в майбутньому.

Л. С. Виготський відводив розвитку самосвідомості і особистості в юності центральну роль. У цьому віці відбувається відкриття Я, власного світу думок, почуттів і переживань, які здаються самому суб'єкту неповторними і оригінальними. Тенденція сприймати свої переживання як унікальні має негативний бік – переростання у відчуженість і замкненість, що ґрунтуються на помилковій переконаності в тому, що зрозуміти особливий внутрішній світ юнака чи дівчини не зможе ніхто.

Прагнення пізнати себе як особистість приводить до рефлексії, до заглибленого самоаналізу: як і чому так вчинив у тих чи інших обставинах, проявив себе стримано чи поводив себе розв'язно, чи піддався впливу з боку інших.

Розмірковуючи про риси характеру, про свої достоїнства і недоліки,

молода людина починає спостерігати за іншими людьми, співставляти властивості їхньої поведінки і власної, відшукувати подібність і відмінність. Це пізнання інших і самопізнання приводить до постановки задач самоудосконалення.

В юності виробляються ціннісні орієнтації (науково-теоретичні, філософські, моральні, естетичні), в яких виявляється сама сутність людини. Складається світогляд як система узагальнених уявлень про світ в цілому, про навколишню дійсність та інших людей і самого себе та готовність керуватися ним в діяльності. Формується усвідомлене «узагальнене, підсумкове ставлення до життя» (С.Л. Рубінштейн), яке дозволяє вийти на проблему сенсу людського життя.

В юності створюються сприятливі умови для становлення інтегративного психічного утворення – сенсу життя. Це налаштовує юнаків на пошук перспективи і життєвого сенсу, з'являється зацікавлене ставлення до особистого сенсу життя.

Активно розвивається в юності сфера почуттів. Спрямованість на майбутнє, відчуття розквіту фізичних та інтелектуальних можливостей, які створюють у юнаків і дівчат оптимістичне самопочуття, підвищений життєвий тонус. Загальне емоційне самопочуття стає рівнішим, ніж у підлітків. Різкі афективні спалахи, як правило, відходять у минуле; але в деяких ситуаціях, зокрема, коли погляди молодої людини, її максималістські судження розходяться з поглядами співрозмовника, можуть виникати різкі випадки і неочікувані реакції [27].

Юність – це період, якому властиві суперечливі переживання, внутрішнє незадоволення, тривожність, метання, але вони менш демонстративні, ніж у підлітковому віці.

Емоційна сфера в юності стає значно багатшою за змістом і тоншою за відтінками переживань, підвищується емоційна сприйнятливність і здатність до співпереживання. Водночас емоційна сприйнятливність часто поєднується з категоричністю і прямолінійністю юнацьких оцінок

оточуючого, з демонстративним запереченням моральних аксіом, аж до морального скепсису. Це є відображенням власного інтелектуального і морального пошуку, прагнення критично переосмислити істини і прийняти їх уже не як нав'язані ззовні, а як вистраждані і змістовні.

Загалом юнацький вік характеризується більшою, порівняно з підлітковим, диференційованістю емоційних реакцій і способів вияву емоційних станів, а також підвищенням самоконтролю і саморегуляції. Юнацькі настрої та емоційні відносини стійкіші та усвідомленіші, ніж у підлітків, і співвідносяться з ширшим колом соціальних умов [42].

Юність характеризується і розширенням кола особистісно значущих стосунків, які завжди емоційно забарвлені (моральні почуття, емпатія, потреба в дружбі, співробітництві і коханні, політичні, релігійні почуття тощо). Це пов'язано також зі встановленням внутрішніх норм поведінки, а порушення власних норм завжди пов'язане з актуалізацією почуття провини. В юності помітно розширюється сфера естетичних почуттів, гумору, іронії, сарказму, дивних асоціацій. Одне з важливих місць починає займати емоційне переживання процесу мислення, внутрішнього життя - задоволення від міркування, творчості.

Розвиток емоційності в юності тісно пов'язаний з індивідуально-особистісними властивостями людини, її самосвідомістю, самооцінкою тощо.

На думку О.Є. Лічко, вік від 14 до 18 років являє собою критичний період для психопатій, коли особливо гостро акцентуються деякі властивості характеру: наприклад, типологічно зумовлена замкненість в ранній юності іноді переростає в хворобливу самоізоляцію, яка може супроводжуватися почуттям неповноцінності, а загострення гіперінтимності (підвищеної активності і збудливості) спонукає уплутуватися в ризиковані авантюри і сумнівні заходи. Емоційні проблеми юнацького віку мають різні витoki: хворобливі симптоми і тривоги часто не стільки реакція на специфічні труднощі самого віку, скільки прояв

відстроченого ефекту більш ранніх психічних травм.

Поряд з підвищенням рівня емоційної вибірковості в юнацькому віці продовжується диференціація за силою емоційної реакції, підвищується самоконтроль і саморегуляція. Юнаки порівняно з підлітками виявляють більшу екстравертованість, меншу імпульсивність і емоційну збудливість, більшу емоційну стійкість [59].

Наслідком прагнення молодого людини до емоційного контакту, душевної близькості, до розуміння є перше кохання - важливе випробування в юності, багато в чому впливає на розвиток особистості.

Особливістю «Я» - концепції юнацького віку є підвищена чутливість до особливостей свого тіла і зовнішності. У юнаків і дівчат виробляються певні стандарти, ідеали, зразки «мужності» та «жіночності», які вони намагаються наслідувати в одязі, манерах, жаргоні. Часто ці еталони завищені або суперечливі, що породжує численні внутрішні конфлікти, підвищену тривожність, зниження рівня домагань, труднощі в спілкуванні, сором'язливість.

У молодих людей джерелом турботи можуть слугувати недостатній зріст, нездорова шкіра, надлишкова вага, розмір грудей, талії, статевих органів тощо. Бажаючи відповідати ідеалам віку, соціуму, юнацької субкультури, вони компенсують реальні або вигадані недоліки екстравагантністю в одязі, зачісках, надлишку косметики, зухвалому макіяжі, жаргоні, зухвалими елементами поведінки. Це часто робить юнаків схожими один на одного, що суперечить їх прагненню до підкресленої демонстрації своєї індивідуальності. Тому вони часто внутрішньо нестабільні, конфліктні, довірливі і тривожні.

На перший план в образі «Я» поступово виходять розумові здібності, вольові і моральні якості. Самооцінка до старшого юнацького віку стає адекватнішою (вона включає і деякі негативні оцінки своїх здібностей і можливостей, приймаючи їх як даність, як таку саму невід'ємну частину себе, як і оцінки позитивні) і продовжує виконувати функцію

психологічного захисту. Чим важливішою для особистості є якась властивість (інтелект, комунікабельність тощо), тим вірогідніше особистість готова виявити її в собі, тим частіше в процесі самооцінки включається механізм психологічного захисту. Особливістю юнацького віку в цьому плані є специфічний егоцентризм: юнакам часто здається, що оточуючі обов'язково звертають на них увагу, негативно думають про них, взагалі оцінюють їх. Саме тому часто їх перша реакція на інших – захист.

Крім того зі зміною часової перспективи, юнаки гостро стурбовані своїм майбутнім і хворобливо переживають реальні чи уявні зазіхання на їхню самостійність, особистісне самовизначення, соціальне ствердження. Тому вони часто справляють враження агресивних, неадекватних, грубих, неприступних, неадаптованих [25].

Слід зазначити, що диференційно-психологічні характеристики, які встановлюють відмінності в психічному житті юнаків і дівчат та типологічні відмінності в силі «Я», не дуже великі. Відповідно до розумових здібностей, пізнавальних можливостей їх не існує зовсім. Значні відмінності існують в емоційних реакціях і самосвідомості: дівчата чутливіші до думок про них, вразливіші, більш реагують на критику, глузування. Дівчата схильніші до рефлексії, вони більш суб'єктивні в своїх оцінках, ніж юнаки. Однаковою мірою в цей період засвоюються статеві ролі і виробляються відповідні індивідуальні стилі поведінки і спілкування. Юнаки об'єктивніше ставляться до неприємностей, менш тривожні, рідше відчують страх.

Значно складніше встановити відмінності на рівні особистісної активності, домінантності, змагальності між юнаками і дівчатами. Більшість психологів вважають, що вони більшою мірою властиві юнакам, хоча юнаки значно частіше, ніж дівчата, переоцінюють свої здібності, силу, енергію, домінантність, становище серед однолітків. Дівчата в цьому сенсі більш самокритичні. Характерно, що, захищаючи своє «Я», юнаки частіше використовують психологічний захист, вихваляючись заради зовнішнього ефекту [27].

Одна з важливих психологічних характеристик юнацтва – самоповага. Юнаки і дівчата з низькою самоповагою (неприйняття себе, незадоволеність собою, презирство до себе, негативна самооцінка тощо), як правило, менш самостійні, більш піддаються навіюванню, більш неприязно ставляться до оточуючих, конформніші, вразливіші і чутливіші до критики, глузувань. Вони більшою мірою турбуються про те, що думають чи говорять про них оточуючі. Вони важко переживають неуспіхи в діяльності, особливо якщо це відбувається на людях. Вони схильніші до рефлексії і частіше за інших виявляють у себе недоліки. Тому їм властиве прагнення до психологічної ізоляції, втечі від дійсності в світ мрій. Чим нижчий рівень самоповаги, тим вірогідніше, що людина страждає від самотності. Знижена самоповага і труднощі в спілкуванні поєднуються також зі зниженням соціальної активності особистості. Ці юнаки і дівчата рідше беруть участь у громадських заходах, уникають керівних обов'язків і змагань.

Навпаки, юнаки і дівчата з високою самоповагою (прийняття і схвалення себе, повага до своєї особистості і вчинків, позитивні самооцінки тощо) самостійніші, контактніші, відкритіші, легше «приймають» оточуючих та їхню думку, не приховують свої слабкості і невміння, простіше переживають неуспіхи, у них сильніше розвинений мотив досягнення, змагання.

Фактично самосвідомість юнацтва акцентована на трьох істотних для віку моментах: 1) фізичний ріст і статеве дозрівання; 2) стурбованість тим, як юнак виглядає в очах інших, що він собою являє; 3) необхідність знайти своє професійне покликання, яке відповідає набутим умінням, індивідуальним здібностям і вимогам суспільства.

На перший погляд здається, що юнаки, затиснуті колом своєї фізіологічної революції і невизначеністю майбутніх дорослих соціальних ролей, повністю зайняті дивними спробами створити власну молодіжну субкультуру. Насправді вони пристрасно шукають людей та ідеї, яким могли б вірити. Такі люди повинні довести, що достойні довіри, оскільки

одночасно юнак боїться бути обманути, простодушно довірившись обіцянкам оточуючих.

Отже, юність – період життя людини, який розміщується онтогенетично між підлітковим віком і дорослістю. Психологічним змістом кризи переходу до дорослості є «відрив від батьківських коренів» (К.Н. Поліванова). Основне протиріччя кризи – між складністю і важливістю життєвого вибору, який необхідно зробити, і нестачею життєвого досвіду юнака, незавершеністю процесів становлення самосвідомості.

Новоутворення особистості: професійне самовизначення; побудова життєвих планів; формування особистої ідентичності; стійка самосвідомість; наявність диференційованої самооцінки; потреба в самовихованні; формування світогляду.

1.2. Основні напрями досліджень віктимної поведінки

Реальне відчуття значущості феномену віктимності обумовило ранню появу наукового інтересу до нього [4, с. 19].

В рамках сучасної психологічної науки, на «проблемному» перетині юридичної і соціальної психології сформувалася галузь знань, що позначена як віктимологія (від латинського *victima* – жертва і *logos* – вчення; буквально: вчення про жертву) – наука, що вивчає закономірності та особливості поведінки жертви, процес перетворення людини на жертву, соціальні процеси, внаслідок яких окремі індивіди та групи можуть постраждати від неправомірних дій інших осіб, насилля, власної поведінки, збігу негативних обставин.

Унікальність віктимології полягає в її комплексному сфокусованому підході до вивчення популяцій і кризових явищ, що лише частково вивчалися в рамках конкретних соціальних наук [18, с.5].

Першим, хто запропонував виділити віктимологію як окрему науку був румунський дослідник Бенджамін Мендельсон (B.Mendelson) [32, с. 43]. На його переконання, виявлення взаємозв'язків, що існують між злочинцем

і жертвою, врахування ролі жертви в породженні злочинного акту дозволяють глибше розібратися в механізмах і причинах злочинів, точніше здійснити прогноз кримінології, застосувати адекватніші заходи, спрямовані на соціальну протидію злочинності.

До першовідкривачів та розробників проблеми віктимності також слід віднести А.Фейєрбаха та Ф.Т.Джаса, які в поведінці жертви досліджували не лише кримінальну складову, але й моральну, тобто часткову відповідальність постраждалого за скоєний злочин [20].

Активне зростання інтересу до віктимології зафіксовано лише в 1940 р. Основу наукового підходу до вивчення жертв заклав Фон Хентінг (H. Fon Henting), котрий висунув ідею про існування «неприпустимого симбіозу» між жертвами та злочинцями, при якому жертва стимулює злочинця до здійснення кримінальних дій щодо неї. Він описав 4 види таких жертв: ті, що бажають шкоди; ті, які вчиняють так, з метою досягнення більшої користі; ті, які співпрацюють; ті, які провокують, підштовхують.

Патріархом віктимології правомірно можна вважати Л.В.Франка, який 1972 р. опублікував монографію «Віктимологія і віктимність (Про один новий напрям в теорії і практиці боротьби із злочинністю)». У цій монографії Л.В.Франк проаналізував основні поняття цієї наукової дисципліни, детально виклав правові підстави віктимологічних досліджень і окреслив перспективи розвитку віктимології. Означена наукова дисципліна слугує осмисленню нових взаємин і динамічних зв'язків між жертвами і злочинцями [12].

Німецький дослідник Р.Шнайдер [33, с. 186] відзначає, що не існує «природжених жертв» або «жертв від природи». Але набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси й ознаки (якись фізичні й інші недоліки, нездатність до самозахисту або недостатня готовність до неї, особлива зовнішня, психічна або матеріальна привабливість) можуть вплинути на її схильність до перетворення на жертву злочину. Якщо особистість усвідомлює свою підвищену віктимогенність, то може засвоїти певну

поведінку, що дозволяє чинити опір і справлятися з цією загрозою. Він відзначає, що віктимізація і криміналізація іноді мають одні й ті ж джерела – початкові соціальні умови.

Особливе місце в сучасній віктимології займають роботи Р. Клейнфеллера [29, с. 75] про провокацію злочину самою жертвою. Він вважає, що в деяких випадках необхідно пом'якшувати відповідальність злочинця залежно від поведінки жертви, а іноді і зовсім звільняти злочинця від відповідальності.

З'єднавши концепції Хентінга і Мендельсона, японський дослідник Коїті Міядзава виділив загальну (залежну від віку, статі, роду діяльності, соціального статусу) і спеціальну (залежну від нестійкості в психічному і психологічному плані, відставання в розвитку інтелекту, емоційної нестійкості) віктимність. За його твердженням, при поєднанні обох типів ступінь віктимності підвищується [21, с. 76].

Досліджуючи проблему віктимності, Л.В. Франк, наголошує, що першорядного значення набуває її розгляд крізь приму психологічного виміру, адже це може дати відповідь на основне питання віктимології: чому саме ця особа або ця група осіб (соціальна, демографічна, психологічна) стають жертвами того чи іншого злочину? Для цього, в свою чергу, необхідно дослідити, в якій мірі вольові, емоційні та інші психологічні й соціальнопсихологічні якості, риси особистості впливають на ступінь віктимності тих чи інших осіб, як ці риси проявляються в критичний момент конфліктної ситуації, чому за схожих обставин одні стають жертвами шахрайства, зґвалтування, пограбування, а інші щасливо чи успішно уникають небезпеки [36].

В.П.Полубінський [38, с.54], розвиваючи думку Л.В.Франка, пропонує виділити чотири види такої «здатності»: «індивідуальну», «видову», «групову» і «масову». «Індивідуальна» віктимність є відхиленням від норм безпечної поведінки, від процесу самозбереження людини. «Видова» віктимність виражається в «схильності» окремих людей, з огляду

на низку обставин ставати жертвами злочинів (наприклад, зґвалтування, грабіж тощо). «Групова» віктимність полягає в загальній підвищеній готовності певних категорій людей, яким властиві тотожні соціальні, психологічні, біофізичні та інші якості, ставати жертвами злочинів (охоронці, таксисти, інкасатори та інші). Під «масовою» віктимністю розглядається об'єктивно існуюча можливість для певної частини людей з огляду на їх суб'єктивні якості нести фізичний, моральний і матеріальний збиток від злочинів.

Як зазначають Д.В.Рівман [48; 49], Т.М.Вакуліч [11], О.Б.Бовть [15; 16] та інші, віктимність – це системна і динамічна властивість особистості, що виявляється у формі її соціального, біологічного, психологічного та морального деформаційного відхилення, закріпленого у звичних формах поведінки, що не відповідає формам безпеки і обумовлює потенційну або реальну схильність суб'єкта ставати жертвою.

Результати аналізу різних підходів до розуміння віктимності [17, с. 37] дозволили виявити неузгодженість у визначенні основних віктимологічних термінів і понять.

Спеціальний аналіз літератури виявив, що віктимність є категорією, котрій властиві певна строкатість та інваріативність у її семантичному визначенні, зокрема: 1) дії суб'єкта, які підсилюють вірогідність того, що він потрапить у небезпечну ситуацію [13]; 2) досить стійка особистісна якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин [19]; 3) підвищена здатність особи через низку суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати мішенню для злочинних посягань [2]; 4) властивість особистості, що полягає в схильності бути жертвою обставин або дій інших людей [1]; 5) можливість/здатність індивіда стати жертвою злочину [9]; 6) неправильна, неоптимальна поведінка потерпілого в криміногенній ситуації [14]; 7) набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси й ознаки, що за певних умов можуть слугувати процесу перетворення її на жертву злочину [22]; 8) системна

властивість людини ставати жертвою злочину за певних умов [37].

Систематизація та узагальнення наукових даних дозволяє розглядати віктимність як:

- визначене функціональне залежне від злочинності явище;
- спосіб дій певної особи;
- характерологічна і поведінкова особливість жертви злочину.

Таким чином, під віктимністю слід розуміти сукупність якостей особистості, що обумовлюють або можуть обумовлювати її неправильну, неоптимальну поведінку в криміногенній ситуації.

Автори сучасних віктимологічних праць [31; 30] доволі часто відзначають, що віктимною може бути названа не лише асоціальна, але й гіперсоціальна (цілком правомірна, моральна, навіть героїчна поведінка), проте цей аспект віктимізації майже не досліджено.

Окрім віктимності до базових понять віктимології належать віктимізація як процес набуття віктимності, а також віктимогенний потенціал, що репрезентує систему прихованих здатностей особистості, які за певних умов можуть створювати небезпеку здійснення щодо неї протиправних дій.

Потенціал як прихована можливість складається із а) стану індивідуальної та групової віктимності в конкретний історичний період; б) процесу віктимізації; в) віктимологічної стимуляції; г) функціонального механізму співвідношення «жертва-злочинець» [23].

Слід зазначити, що віктимологія вивчає не лише ситуації, що передують злочиніві, але й ситуації безпосереднього вчинення злочину. Це дає змогу отримати відповіді на запитання: як у таких ситуаціях у взаємодії з поведінкою злочинця криміногенно-провокаційно виявляється поведінка жертви.

Виокремлення як предмету віктимології поведінки жертви іманентно передбачає аналіз окремих складових поведінки, які за певних умов можуть набувати віктимогенного характеру. Останнім часом предметом

віктимологічного аналізу стала і так звана деперсоналізована жертва – група людей, фірма, підприємство, суспільство, економіка держави [24].

В результаті теоретичного аналізу встановлено, що проблема віктимності особистості розглядається в межах різних психологічних шкіл та напрямів.

Так, Дж.Роттер, як представник соціально-когнітивного напрямку [28], розглядає як передумови віктимності насамперед поведінковий потенціал та тип особистості. Кожна людина має певний набір дій, поведінкових реакцій, що сформувалися протягом життя. Поведінковий потенціал, як стверджує Роттер, містить п'ять основних блоків реакцій: 1) поведінкові реакції, спрямовані на досягнення успіху, є підставою для соціального визнання; 2) поведінкові реакції пристосування, адаптації – це техніки узгодження з вимогами інших людей, суспільних норм; 3) захисні поведінкові реакції використовуються в ситуаціях, вимоги яких перевищують можливості людини в конкретний момент (це такі реакції, як заперечення, придушення бажань, знецінення); 4) техніки уникнення – поведінкові реакції, спрямовані на «вихід із поля напруги» – втеча, відпочинок; 5) агресивні поведінкові реакції – як реальна фізична агресія, так і символічні форми агресії: іронія, критика іншого, насмішка, інтриги, спрямовані проти інтересів іншої людини.

На думку Дж.Роттера, регулюючий вплив на чимало аспектів поведінки особистості має локус контролю, який відіграє важливу роль у способі вирішення проблемних ситуацій. Відповідно до концепції локусу контролю (від лат. Locus – «місце, місцерозташування»), особи, які беруть на себе відповідальність за події свого життя, пояснюючи їх своєю поведінкою, здібностями, рисами характеру, володіють внутрішнім (інтернальним) контролем. І навпаки, людям, які схильні приписувати відповідальність за всі події зовнішнім чинникам (іншим людям, ситуації, долі тощо), властивий зовнішній (екстернальний) контроль.

У рамках психодинамічної моделі (А.Адлер, Р.Вудвортс, К.Левін,

З.Фройд, К.Юнг) віктимна поведінка трактується як синдром патологічного розвитку особистості [39, с. 8]. Передумовою формування віктимності виступає наявність неусвідомлюваного внутрішньо-особистісного конфлікту, з яким особистість не в змозі впоратися. Психічне життя людини розглядається як прояв несвідомого, зміст якого утворюють інстинктивні спонуки, первинні, вроджені, біологічні потяги і потреби, які загрожують свідомості, а тому витіснені в сферу несвідомого. Представники динамічного напрямку не відкидають ролі факторів середовища, які можуть відігравати роль «пускового моменту», проте, головна проблема, на їх погляд, знаходиться всередині особистості.

Представники психоаналітичного напрямку М.Кляйн і А.Фройд, пов'язують зародження віктимності із деформаційними процесами особистісного розвитку, які відбуваються внаслідок порушення міжособистісних інтерацій в сім'ї [56].

В межах транзактної теорії розвитку, віктимність аналізується крізь призму впливу батьків на дітей у сімейному контексті. Транзактні процеси полягають у моделюванні біологічних або екологічних ризиків для дитини в сім'ї. Транзактна модель розвитку, запропонована К.Парк, ґрунтується на тому, що особистісні характеристики є важливими змінними, які необхідно враховувати під час дії на людину несприятливих умов. Дослідниця вважає, що особистісні характеристики опосередковують оцінку дитиною тяжкості впливу факторів неблагополуччя і відповідні реакції на їх дії. Згідно транзактної теорії, розвиток розглядається як процес взаємодії, що постійно відбувається між притаманними дитині задатками, характеристиками сім'ї та оточуючим середовищем [9].

Вкрай важливим є також розгляд віктимної поведінки в межах диспозиційної теорії поведінки особистості. Відповідно до означеної теорії поведінку особистості характеризують три складові: акт поведінки (конкретний елемент поведінки), спосіб поведінки (постійна, типова для цієї людини поведінка, що має звичну схему, «каркас» її прояву в певних

ситуаціях, її закономірність) та диспозиція поведінки (певна поведінка особистості в соціумі, заснована на схильності особи до певного сприйняття умов діяльності, або поведінки, тобто настановча поведінка). З огляду на це під віктимною диспозицією поведінки розуміють готовність особистості до поведінкового акту, вчинку та їх послідовності, що призводять до порушення її фізичного, психологічного та емоційного здоров'я.

Згідно з диспозиційним підходом [3], вагомими передумовами віктимності є: особливості сімейного виховання, що формують віктимні диспозиції особистості і самостигмацію себе в ролі жертви; індивідуальні реакції особи на умови зовнішнього середовища з урахуванням фенотипу її батьків; особливості впливу особистісного досвіду онтогенетичного розвитку; ціннісні диспозиції особи з урахуванням її соціального оточення.

Розгляд віктимності як форми відхилення від норм і правил безпечної поведінки дозволяє підійти до класифікації форм віктимної активності залежно від інтенсивності такого відхилення. Вперше таку спробу зробив Д.В.Рівман [17], вказавши, що існує нульовий рівень віктимності, нормальна, середня і потенційна віктимність всіх членів суспільства, обумовлена існуванням злочинності в суспільстві.

На підставі існуючих у літературі [41] підходів було виявлено, що більшість дослідників умовно виділяють два конститутивних типи віктимності:

– особистісну (об'єктивно існує у людині якість, що виражається в суб'єктивній здатності ставати жертвою певного виду злочину в умовах, коли була реальна для буденної свідомості можливість уникнути цього);

– рольову (характеристика деяких соціальних ролей, що виражається в небезпеці для осіб, які їх виконують, опинитися у ролі жертви, лише через виконання цієї ролі).

Також у спеціальній літературі [46] віктимність поділяють на загальну, яка залежить від віку, статі, діяльності, соціального статусу, і спеціальну,

що залежить від міри адекватності компонентів свідомості та самосвідомості. Доведено, що під час нашарування цих двох типів віктимності ступінь її значно зростає.

В результаті пошуку чинників, що обумовлюють віктимність, Коїті Міядзава встановив, що загальна віктимність залежить від соціальних, рольових та гендерних характеристик жертви, а специфічна віктимність – від настанов, цінностей, властивостей та атрибутів особистості.

Аналіз наукового контенту багатьох досліджень дозволяє констатувати, що віктимність нерідко актуалізується у формі відвертої провокаційної поведінки потенційних жертв, які при цьому жодною мірою не усвідомлюють того факту, що їх поведінкова активність практично прямо підштовхує партнера або партнерів по взаємодії до насильства.

Виходячи з положень філософії, вітчизняні кримінологи, насамперед, вказують на об'єктивні та суб'єктивні зв'язки між злочинцем і потерпілим.

Об'єктивний зв'язок існує між потерпілими та злочинцями незалежно від того, знають вони одне одного чи ні, їх об'єднує час і місце вчинення злочину.

У деяких випадках злочинних посягань об'єктивний зв'язок між різними незнайомими людьми перетворює їх на співпотерпілих (потенційних або реальних) і часто зумовлює їхню поведінку та спільні дії [44].

Суб'єктивний зв'язок «злочинець-жертва» наявний за умови, що вони знають одне одного. Зв'язок «злочинець-жертва» у віктимології розглядається не тільки як відношення, але й як тривала подія, що існує в певному просторі та часі, зміст якої визначає поведінку потерпілих, їхню взаємодію зі злочинцями до, під час, а інколи й після скоєння злочину. Зв'язок «злочинець-жертва» може розглядатись і як певний стан, коли в одній особі «уживаються» злочинець і жертва одночасно чи по чергово [9].

Кримінологи України НАВС вважають, що основним критерієм, на підставі якого необхідно класифікувати жертв, є ступінь віктимності [53]:

1. Випадкова жертва – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємини, що виникають, не залежать на від волі та бажання жертви, ні від волі й бажання злочинця.

2. Жертва з незначним ступенем ризику, тобто особа, віктимність якої зненацька різко підвищується під впливом конкретної несприятливої ситуації.

3. Жертва з підвищеним ступенем ризику, тобто особа, стосовно якої діє комплекс факторів ризику.

4. Жертва з дуже високим ступенем ризику. Морально-соціальна деформація такої особи практично не відрізняється від правопорушників і характеризується стійкою антисоціальною спрямованістю (повії, наркомани, алкоголіки та ін.).

Як зауважує А.Л.Репецька, віктимність – окремий комплекс стабільних типових соціальних та психологічних властивостей особистості, які у взаємодії із зовнішніми обставинами обумовлюють підвищену «здатність» людини ставати жертвою [51], та виділяє чотири різновиди віктимності: – по-перше, це віктимогенна деформація особистості як сукупність соціально-психологічних властивостей, пов'язаних із несприятливими особливостями її соціалізації; – по-друге, професійна (рольова) віктимність – властивість, зумовлена виконанням конкретних соціальних функцій (працівники правоохоронних органів, інкасатори, охоронці, касири, водії таксі, що працюють вночі тощо); – по-третє, вікова віктимність, як біофізіологічна властивість особистості; – по-четверте, «віктимність-паталогія» – віктимність як наслідок патологічного стану особистості.

Залежно від особистісних якостей і поведінки конкретного індивіда, ступінь його вразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим за середній (мінімізована віктимність) рівень.

Отже, віктимність це іманентно притаманна особистості схильність ставати жертвою зовнішніх обставин. Процес віктимізації підлітків слід

розглядати на різних рівнях: на рівні віктимного потенціалу (з диференціацією типів потенційно можливої віктимної поведінки) та на рівні реалізованої віктимності або віктимної поведінки.

1.3. Проблема психологічних особливостей віктимної поведінки у юнацькому віці

Поведінка це спосіб включення особистості в діяльність, вона обумовлена конкретно-історичним розвитком особи. Діяльність – це завжди те, що саме робить особистість. Поведінка – це завжди те, яким чином, способом це «щось» особистість робить.

Традиційно поведінку описують як процес взаємодії особистості із середовищем, що опосередкований її зовнішньою та внутрішньою активністю [44]. Типова поведінка особистості в різних ситуаціях є проявом її внутрішньої сутності. Кожна людина живе і діє в умовах певної соціальної системи, виконуючи різноманітні соціальні ролі, які репрезентують собою динамічний вираз її соціальних позицій і статусів. Своєрідність поведінки підлітка залежить від характеру його взаємин із оточенням, від норм, ціннісних орієнтацій, рольових приписів. Слід зазначити, що поведінку, яка не відхиляється від норм безпеки розуміють як нормативно-схвальну, а поведінку, в якій прослідковуються різні відхилення, – як аномальну [156].

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що поняття «віктимна поведінка» трактується досить широко. Віктимна поведінка (англ. *victimial behaviour*) є об'єктом дослідження одного з розділів кримінології – віктимології [60, с. 21]. Найчастіше віктимна поведінка в кримінології розглядається як легковажна, аморальна або протиправна поведінка потерпілого, що слугувала приводом для вчинення злочину. У сучасному тлумачному психологічному словнику віктимна поведінка трактується як схильність суб'єкта до поведінки, що підвищує шанси на вчинення злочину щодо нього [55].

Узагальнюючи результати проведеного аналізу, вкажемо на наявне в

спеціальній літературі трактування віктимної поведінки – це вчинки або дії у конкретних ситуаціях, що впливають на мотивацію та рішення злочинців, а також об'єктивно створюють небезпеку заподіяння шкоди діючому суб'єкту. Віктимною поведінка може бути як за об'єктивним змістом, так і за її суб'єктивним сприйняттям злочинцем. Першу називають віктимною, другу – квазі-віктимною [22].

За ступенем зв'язку із злочинною поведінкою віктимна може проявлятися в двох основних формах:

а) евентуальна (від латинського «евентус» – випадок) включає в себе причинно-обумовлені девіації особистості, які актуалізуючись за певних обставин можуть спричинити її потрапляння в небезпечну ситуацію;

б) децидивна (від латинського «децидо» – рішення) [9, с. 13], що охоплює стадії підготовки і прийняття віктимогеного рішення, та й саму віктимну активність, відповідно, включає в себе доцільні і цілезумовлені девіації.

У психології поняття «віктимна поведінка» визначається як свідомо або несвідомо поведінка потенційної жертви, що провокує, сприяє та зумовлює в певній життєвій ситуації, формуванню умов, за яких виникає можливість спричинення їй шкоди протиправними діями [218].

У цьому дослідженні терміном «віктимна поведінка» позначено свідомі або несвідомі легковажні, аморальні або протиправні дії та вчинки підлітка, які можуть слугувати приводом для вчинення злочину.

Головна ознака віктимної поведінки – це здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі жертви.

Теоретичний аналіз виявив, що до основних етапів розвитку віктимної поведінки слід віднести: деформацію усталених переконань щодо себе і свого життя (розгортання процесу віктимізації) [15]; втрату почуття безпеки (раптові напади паніки, гніву, почуття самотності, безпорадності, ригідна поведінка) [38]; прагнення усамітнитись, ізолюватися від людей [44]; повторне ураження (опосередковане звинувачення з боку рідних, близьких

у неправдивості трагічних ситуацій) [50]; формування почуття провини та відсутність підтримки; входження у роль жертви (відчуття приреченості, пристосування до інцидентів та власного стану байдужості, почуття нетерпимості до власних помилок, самозвинувачення, проектування безпорадності на всі сфери життя) [6].

Значна кількість психологічних праць присвячена проблемі структурування та класифікації основних форм, типів, моделей віктимної поведінки. Встановлено, що у більшості з них, виокремлюють дві форми віктимної поведінки – сприяючу і провокуючу.

Вперше термін «сприяння» стосовно жертви запропонував ізраїльський дослідник М.Амір, який вивчав особливості поведінки жертв зґвалтування [52]. Під сприяючою він розумів таку поведінку постраждалої, яка могла бути інтерпретована злочинцем або як відкрите запрошення до сексуальної взаємодії, або як знак того, що жертва буде доступною, коли він стане наполегливим. Сприяюча поведінка, на думку дослідника, може мати два види: як необґрунтована довіра, або як необачність. Кожен із цих видів поведінки зумовлюється певною сукупністю специфічних властивостей особистості постраждалого. Так, вихована людина, що керується моральними принципами, схильна до проекції та авансування в оцінці поведінки оточуючих. Тому вона може виявляти як необґрунтовану довіру, так і необачність, через що може постраждати. Ще одним варіантом прояву віктимної поведінки є випадки, коли людина прагне залучити інших до дотримання соціальних норм: робить зауваження тим, хто виявляє ознаки аморальної поведінки, заступається за жінок або слабших, повідомляє в правоохоронні органи про факти хуліганства та аморальності. Поведінка такої людини може інтерпретуватися невдоволеними оточуючими з низьким рівнем моральності як сприяюча (при необґрунтованій довірі чи необачності) або як провокуюча.

Під провокуючою поведінкою більшість дослідників розуміють зумовлюючу поведінку потенційної жертви, яка сама провокує конфлікти

або бійки своїми агресивними діями або висловлюваннями, в яких явно виражений виклик у вигляді образи, клевети, знущання, катування, власне через що і відбувається інверсія ролей злочинця і жертви [42]. В цьому контексті слушною є думка Т.М.Вакулич щодо розуміння віктимної поведінки як активності, що спрямована на провокацію можливого агресора [40].

Аналіз літератури свідчить про те, що в багатьох роботах виокремлюють три основні типи віктимної поведінки: 1) активна – поведінка жертви, яка спровокувала злочин; 2) інтенсивна – здійснення жертвою позитивних дій, які тим не менше призвели до злочину; 3) пасивна – бездіяльна, коли жертва не чинила супротив [47].

Таксономічною ознакою, на підставі якої розробив класифікацію Д.В.Рівман [49], обрано характер і ступінь прояву особистісних якостей людини, які визначають особистісну віктимну приналежність. В результаті дослідник описав наступні типи віктимної поведінки: універсальний тип – із яскраво вираженими індивідуальними рисами, які є передумовами високої потенційної вразливості щодо різноманітних злочинів; вибіркового типу – особи із високою віктимною вразливістю по відношенню до певних видів злочинів; ситуативний тип – особи, яким властивий середній рівень віктимності та, які можуть стати жертвою за умови певного збігу обставин; випадкового типу – особи, які можуть стати жертвами випадково; професійний тип – віктимність цих осіб пов'язана із їхньою професійною діяльністю.

Цінною для нашого дослідження виявилася класифікація форм віктимної поведінки в межах стигмального підходу. Представники цього напрямку виокремлюють дві форми віктимної поведінки: провокуюча віктимна поведінка соціально-схвальна. Провокуюча віктимна поведінка, до якої належать: фізична стигма (кульгавість, сліпота та інші тілесні каліцтва), стигма, пов'язана з недоліками волі (алкоголіки, наркомани, психічно хворі), расова стигма («чорні», особи, що належать до

національних меншин), морально-правова стигма (злочинці, повії). Соціально-схвальна віктимна поведінка: стигма пристосувальних реакцій (люди з високим рівнем конформізму), стигма соціалізації (люди, що показали себе високо соціалізованими, що жертвують власними інтересами заради суспільних, і від яких неодмінно очікується такий тип поведінки надалі) [50].

Водночас важливо зауважити, що первинна віктимізація, заснована на певних рисах особистості, закріплюється вторинною, соціальною віктимною девіацією, тобто особистість міцно закріплюється у віктимному статусі, що призводить до самостигмації себе як жертви [57].

Існують й інші класифікації віктимної поведінки. Так, у роботі виокремлюють: випадкову віктимну поведінку; стійку віктимну поведінку й злісну віктимну поведінку. Випадкова часто пов'язана з необережністю, довірливістю, недосвідченістю. Це в основному пасивна форма поведінки. Стійка і злісна тісно пов'язані з активною, наполегливою, підвищеною, багатократною віктимізацією, яка характеризується і провокуючою поведінкою. Зрозуміло, що наведені вище класифікації стосуються не лише осіб підліткового віку, але й інших вікових категорій. Проте, універсальність виділених форм прояву віктимної поведінки уможлиблює їх екстраполяцію і щодо осіб юнацького віку.

Абсолютна більшість дослідників до основних форм прояву віктимної поведінки у юнацькому віці відносить п'ять основних різновидів: агресивну, саморуйнівну, ініціативну, пасивну та некритичну, які характеризують різні стратегії неадаптивної поведінки. Така суголосність позицій пошуковців, на наш погляд, пов'язана із застосуванням однієї і тієї ж методики «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової, яка призначена для вимірювання схильності підлітків до реалізації різних форм віктимної поведінки. Тест-опитувальник – це набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання схильності до реалізації окремих форм віктимної поведінки [2; 3].

Юнаки із агресивним типом віктимної поведінки схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої агресії у формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (образа, наклеп, знущання і т. д.). Для них властива схильність до антигромадської поведінки, порушення соціальних норм, правил та етичних цінностей. Такі підлітки легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх виражають, домінантні, нетерплячі, запальні.

Для юнаків із саморуйнівним типом віктимної поведінки властивими є схильністю до ризику, необдуманість, часто небезпечні для їхнього здоров'я. Вони можуть не усвідомлювати наслідків своїх дій або не надавати їм значення, сподіваючись, що все обійдеться [7].

Для юнаків із ініціативним типом віктимної поведінки характерна сміливість, рішучість, принциповість, вимогливість, нетерпимість до дій та вчинків, які порушують громадський порядок.

Для юнаків із пасивним типом віктимної поведінки характерною є байдужістю до тих явищ, які відбуваються навколо. Діють за принципом «моя хата скраю», що може бути наслідком як образи на зовнішній світ, так і відчуття нерозуміння, ізольованості від світу, відсутності почуття соціальної підтримки і включеності в соціум.

Для юнаків із некритичним типом віктимної поведінки властиві щонайменше необачність та невміння правильно оцінювати життєві ситуації. Некритичність виникає на базі як негативних особистісних рис (жадібність, користолюбство), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність).

Ці закономірності, встановлені емпірично, складають той базис, який дозволяє формувати систему психологічної та педагогічної корекції віктимної поведінки юнаків.

З урахуванням мотиваційної і поведінкової характеристик юнаків у наукових працях [5, с. 9] представлені й такі типи (або підтипи), як корисливий, сексуальний (статева розбещеність), пов'язаний із побутовими

конфліктами (скандаліст, сімейний деспот), алкоголік, негативний месник, особа психічно хвора і т. д.

Л.І.Романова в своїй праці [8, с. 21] наводить класифікацію віктимної поведінки неповнолітніх. До першої групи увійшли неповнолітні із аморальною і навіть протиправною поведінкою. Для цих неповнолітніх притаманні такі риси характеру, як егоїзм, нестриманість, жорсткість, безтактність тощо.

До другої групи віднесено неповнолітніх потерпілих, які не мають чіткої негативної спрямованості особистості, але своєю поведінкою можуть активно сприяти або полегшити вчинення злочину. Водночас мотиви такої поведінки пояснюються іманентним прагненням до самоствердження.

У третій групі неповнолітніх потерпілих поведінка нейтральна з точки зору моралі і закону. Ці неповнолітні дуже легко підпадають під зовнішній вплив, вони ще не мають стійких навичок морального поведіння, а навички і знання, які ще не стали їх власними переконаннями.

Віктимна поведінка, як відхилення від норм безпечної, реалізується в сукупності соціальних (характеристики жертв і поведінкові відхилення від норм індивідуальної і суспільної безпеки), психічних (страх перед злочинністю іншими аномаліями) і моральних проявів [88]. Вибір норми соціальної (у тому числі і безпечної) поведінки залежить від розвитку суспільства, яке насичує її конкретними ознаками і обирає певні конструкти для характеристики відхилень від неї в конкретному політико-правовому континуумі.

Природа впливів на деформацію системи норм безпеки особистості може бути різною, втім найбільш потужним є інформаційний, оскільки він спрямований на свідомість підлітка і має універсальний характер. Вплив інформаційної системи на суспільну та індивідуальну свідомість віддзеркалює ставлення суспільства і людини до теперішнього та майбутнього. Саме особистість та її психіка найбільш вразливі до безпосереднього впливу інформаційних факторів, котрі трансформуючись

через її поведінку, дії (або відсутність дій), мають дисфункційний вплив на соціальні суб'єкти різної структурної організації.

На відміну від дорослих, у підлітків порушення соціальних норм може відбуватися тому, що означена вікова категорія осіб ще не засвоїла ці норми. Виникнення відхилень у поведінці більшість дослідників пов'язують із негативними чинниками, які порушують перебіг процесу соціалізації. Серед них виокремлено такі: незадоволення базових соціальних потреб; порушення в системі міжособистісних стосунків; неможливість підлітка індивідуалізуватися, а потім інтегруватися у певному соціальному середовищі; неефективна організація педагогічного процесу у школі [6, с. 231].

Розглядаючи означену проблему, можна назвати дві основні психологічні причини деформації системи норм безпеки: незадоволеність просоціальних потреб, які створюють внутрішній конфлікт особистості та призводять до формування аномальних потреб, наявність особистісних диспозицій (мотиваторів), які впливають на вибір асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб.

Отже, віктимна поведінка юнака може бути необережною, легковажною, ризикованою, провокаційною, конфліктною та об'єктивно небезпечною для нього самого й у результаті чого може призводити до появи криміногенної ситуації, а в деяких випадках і вчиненню злочину.

Висновки до першого розділу

Узагальнення концептуальних підходів до проблеми віктимної поведінки дозволило констатувати наявність трьох основних поглядів щодо її розуміння. Психодинамічний підхід трактує віктимну поведінку як синдром патологічного розвитку особистості. Передумовою її формування виступає наявний неусвідомлюваний внутрішньо-особистісний конфлікт, з яким особистість не в змозі впоратися. Представники соціально-когнітивного напрямку як передумови розглядають певний набір

поведінкових реакцій та дій, що сформувалися протягом життя. Характер підкріплення, його цінність для особистості впливають на її поведінку. Згідно диспозиційного підходу, вагомими її передумовами виступають: особливості сімейного виховання, що формують віктимні диспозиції особистості і самостигмацію себе в ролі жертви; індивідуальні реакції особи на умови зовнішнього середовища з урахуванням фенотипу її батьків; особливості впливу особистісного досвіду онтогенетичного розвитку; ціннісні диспозиції особи з урахуванням її соціального оточення.

На підставі існуючих у літературі підходів було виявлено, що віктимність – це системна і динамічна властивість особистості, що виявляється у формі її соціального, біологічного, психологічного та морального деформаційного відхилення, закріпленого у звичних формах поведінки, що не відповідає формам безпеки і обумовлює потенційну або реальну схильність юнака ставати жертвою.

Результатом процедури концептуалізації, яка забезпечує теоретичну організацію матеріалу і схематизацію зв'язків між поняттями, є виявлення предметного поля поняття «віктимна поведінка». У нашому дослідженні, терміном «віктимна поведінка» позначено свідомі або несвідомі легковажні, аморальні або протиправні дії та вчинки підлітка, які можуть слугувати приводом для вчинення злочину.

До основних етапів розвитку віктимної поведінки належать: деформація усталених переконань щодо себе і свого життя (розгортання процесу віктимізації); втрата почуття безпеки (раптові напади паніки, гніву, почуття самотності, безпорадності, ригідна поведінка); прагнення усамітнитись, ізолюватися від людей; повторне ураження (опосередковане звинувачення збоку рідних, близьких у неправдивості трагічних ситуацій); формування почуття провини та відсутність підтримки; входження у роль жертви (відчуття приреченості, пристосування до інцидентів та власного стану байдужості, почуття нетерпимості до власних помилок, самозвинувачення, проектування безпорадності на всі сфери життя).

Психологічні особливості прояву віктимної поведінки юнаків обумовлені широким колом явищ, факторів, а також сукупністю зовнішніх (ситуаційних) та внутрішніх (індивідуально-психологічних характеристик особистості) чинників.

Різноманіття віктимогенних ситуацій, що негативно впливають на соціалізацію та розвиток сучасних юнаків, зведено до чотирьох основних типів: 1) різні види насильства в навчальному закладі та в родині; 2) деприваційні ситуації; 3) конфлікти і кардинальні зміни в значущих сферах життєдіяльності юнака (розлучення батьків, смерть одного з батьків, арешт одного з батьків, психічні та фізичні дефекти); 4) стереотипні вимоги, приписи і санкції в групі неформального спілкування.

Індивідуально-особистісні характеристики виступають своєрідним внутрішнім фільтром, що блокує чи, навпаки, інтенсифікує прояв віктимної поведінки юнаком. За певних умов вони перетворюються у вторинні (після ситуаційних) чинники, функціонуючи у відносно автономному режимі.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

2.1. Огляд і обґрунтування методик

Мета констатувального експерименту полягала в обґрунтуванні та апробації діагностичних засобів фіксації та оцінки ступеня прояву підлітками віктимної поведінки та певного спектру властивостей особистості, які вивчаються у співвідношенні з нею; емпіричному дослідженні основних типів віктимної поведінки, їх змістових характеристик і чинників, що визначають її виникнення в підлітковому віці; визначенні властивостей особистості підлітка, які закономірно пов'язані зі схильністю до прояву підлітками віктимної поведінки.

У процесі організації дослідження було використано поєднання строго формалізованих і малоформалізованих засобів діагностики [10, с. 34]. Строго формалізовані засоби діагностики дозволяють отримувати інформацію, за допомогою якої можна кількісно і якісно порівняти досліджуваних один з одним. Для них характерні регламентація, об'єктивізація і стандартизація процедури. Малоформалізовані засоби діагностики дозволяють досліджувати психічні явища, що слабо піддаються об'єктивізації або є мінливими за змістом. Строго формалізовані і малоформалізовані засоби діагностики взаємодоповнюють одне одного, а тому доцільно застосовувати їх поєднання.

В ролі строго формалізованих засобів діагностики в дослідженні використовувались методи опитування, малоформалізовані засоби представлені проєктивними методами, методами спостереження і бесіди.

Вибір бесіди [43] як методу отримання інформації зумовлений можливістю безпосередньої взаємодії з випробуваними. У цьому полягає перевага бесіди над іншими методами діагностики віктимної поведінки підлітків. Вільне спілкування дає можливість досліджуваному самостійно

обирати форму і зміст відповідей на пропоновані питання, відмовлятися від відповідей на ті чи інші питання або участі в бесіді в цілому. Методика бесіди, використана в цьому дослідженні, враховує природу віктимності і відповідає критеріям недирективності і некерованості. Це означає, що змінюючи тактику бесіди, ми дотримувалися загальної стратегії її здійснення. Гнучкість у формі і послідовність питань у ході бесіди обумовлені необхідністю ситуативного зниження напруги досліджуваного, підвищення його емоційності і самовираження. Бесіда є багатим джерелом інформації про рівень та особливості сформованості індивідуально-психологічних характеристик випробуваних. Водночас певним обмеженням цього методу є суб'єктивний характер інтерпретації отриманих емпіричних даних.

У ході бесіди враховувалося, що якість отриманої інформації залежить від ступеня встановленого контакту з випробуваними, надання їм можливості максимального самовираження, здатності бачити відповідність вербального і невербального прояву, вміння правильно формулювати і вчасно задавати питання.

Оскільки питання є основним засобом отримання інформації від випробуваного, у ході бесіди було використано питання різних типів: відкриті, що дозволяють випробуваному самостійно обирати форму і засоби відповіді; закриті, що передбачають лаконічну відповідь; прямі, що передбачають безпосередню характеристику досліджуваної якості; непрямі, що дозволяють непрямо оцінювати певну властивість; проєктивні, що виявляють загальні установки особистості.

Наступним методом вивчення особливостей прояву віктимної поведінки підлітків, що застосований у дослідженні, є психологічні спостереження як цілеспрямоване й організоване сприйняття особливостей поведінки підлітків із наступною реєстрацією даних [54].

Організуючи процес спостереження, ми дотримувалися принципу невтручання в хід подій, і лише відслідковували їхні зміни. Беззаперечним

позитивом спостереження є отримання даних про реальну поведінку та взаємовідносини, а обмеженість методу пов'язана щонайперше з трудомісткістю і неможливістю фіксації усіх змін, що відбуваються, а також суб'єктивністю в інтерпретації проявів. У нашому дослідженні метод спостереження носив характер прямого активного, і такого, що має певну мету – діагностувати прояви віктимної поведінки підлітків. За умовами здійснення наші спостереження поділялися на польові і лабораторні. За характером взаємодії застосовувалося як включене, так і не включене спостереження. Найефективнішими для здійснення спостереження за проявами віктимної поведінки є ситуації групової взаємодії. У них виявляються установки особистості і способи поведінки підлітка.

Інтерпретуючи результати спостереження, ми враховували можливі помилки спостереження:

- помилка першого враження, що складається зі впливу першого враження про випробуваного на сприйняття й оцінку його подальших проявів;
- гала-ефект (ефект ореола), що ґрунтується на узагальненні одиночних вражень, що віддзеркалює упередженість спостерігача;
- помилка середньої тенденції (центральної тенденції), пов'язана зі схильністю орієнтуватися в оцінці людини на її типову, так звану середньостатистичну поведінку, а не на особливі, не властиві для неї прояви, що відхиляються від звичних;
- логічні помилки (помилки кореляції), пов'язані з оцінкою однієї ознаки на підставі іншої, зовні проявленої ознаки;
- помилки контрасту, спричинені схильністю спостерігача фіксувати особливості поведінки, протилежні стосовно власних;
- ефект поблажливості, виражений у схильності до позитивної оцінки того, що відбувається.

Для діагностики ступеня прояву підлітками віктимної поведінки застосовано опитувальний метод [10]. Враховуючи те, що за допомогою

опитувального методу можна за короткий строк зібрати значущий обсяг психологічної інформації, що має високу діагностичну надійність, а також можливість його застосування як у групових, так і індивідуальних дослідженнях, в роботі він використовувався як основний. Застосовуючи опитувальний метод, ми враховували обмеження у використанні особистісних опитувальників, що пов'язані як із процедурою опитування, так і з поведінкою випробуваних [43]. Деякі, навіть незначні зовнішні фактори (шум, освітлення та ін.), можуть помітно впливати на результати опитування. Спотворювати результати дослідження здатні такі прояви випробуваних, як: навмисний обман із метою отримання певних вигод; ефект соціальної бажаності, коли випробуваний, найчастіше неусвідомлено, прагне виглядати краще; ефект аудиторії, коли присутність значущого спостерігача здатна змінити сутнісний зміст відповідей випробуваного; а також досвід участі в подібних процедурах.

З метою дослідження ступеня прояву підлітками віктимної поведінки розроблено психодіагностичний інструментарій. Методики для дослідження добиралися з урахуванням необхідності в отриманні якомога повнішої інформації про включених до вибірки досліджуваних.

Психодіагностичні методи в процесі дослідження за допомогою різного за змістом і формою стимульного матеріалу, опосередкованого на основі частіше додаткових, ніж прямих ознак, дають змогу виявити типи та ступінь прояву віктимної поведінки підлітків.

Опитувальники використовуються в роботі як самостійні психодіагностичні методики, так і в комплексі з іншими методиками, спрямованими на вивчення особистості підлітка. Для вимірювання потенційної віктимності застосовано тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки» О.О.Андроннікової [6].

Для визначення властивостей особистості підлітка, які згідно із результатами теоретичного аналізу, закономірно пов'язані із схильністю до віктимної поведінки використовувався комплекс стандартизованих

психодіагностичних методик: опитувальник Басса-Дарки – для з'ясування таких показників та форм агресивних і ворожих реакцій, як фізична агресія, непряма агресія, вербальна агресія, негативізм, схильність до роздратування, підозрілість, образа, почуття провини, опитувальник наявних акцентуацій характеру підлітків (Г.Шмішека) та методика дослідження схильності особистості до конфліктної поведінки (К.Томаса).

Для дослідження особистісних акцентуацій застосовано опитувальник Г. Шмішека [43]. Ознакою акцентуацій (гіпертимного, застряглого, емотивного, педантичного, тривожного, демонстративного, циклотимного, збудливого, дистимного, екзальтованого), тобто виразності певної риси особистості, вважається показник, вищий за 12 балів. Доречно зауважити, що для підліткового віку характерним є як надмірна акцентуація, загострення певних рис характеру, так і надмірний максималізм суджень під час відповідей. Тому вважаємо за можливе дещо підняти цю межу і визнавати акцентуацією значення відповідної риси, що перевищує 15 балів. Якщо жодна з ознак не входить в ці межі, можна підраховувати середній показник за всіма 10 шкалами.

Для з'ясування показників і форм агресивних і ворожих реакцій в роботі використано опитувальник А.Басса та А.Дарки.

Відібрані методики, на наш погляд, дозволяють утворити комплекс методичних засобів психодіагностики, в якому кожна методика доповнює іншу. Результати методик піддавалися статистичному аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням за допомогою методів математико-статистичної обробки даних.

2.2. Тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андронікової

Мета – вимір схильності людини до реалізації різних форм віктимної поведінки. Методика дослідження віктимної поведінки є стандартизованим тестом-опитувальником.

Процедура проведення. Досліджуваному пропонуються 86 тверджень, що стосуються характеру і особистості. Досліджуваний повинен відповісти на ці твердження «так» чи «ні». Дослідження може проводитися індивідуально або з групою піддослідних. В останньому випадку необхідно, щоб кожен з них мав не тільки персональний бланк відповідного листа, але і окремий опитувальник з інструкцією. Розміщуватися випробувані повинні так, щоб не створювати перешкод один одному в процесі роботи. Психолог коротко викладає мету дослідження та правила роботи з опитувальником. Важливо при цьому досягти позитивного, зацікавленого ставлення досліджуваних до виконання завдання. Їх увага звертається на неприпустимість взаємних консультацій з відповідями у процесі роботи та будь-яких обговорень між собою. Після цих роз'яснень психолог пропонує уважно вивчити інструкцію, відповідає на питання, якщо вони виникли після її вивчення, і пропонує перейти до самостійної роботи з опитувальником.

Обробка результатів. Обробка здійснюється по 6 спеціалізованим психодіагностичним шкалами, спрямованим на вимірювання схильності до реалізації віктимної поведінки. Це такі шкали як: «Схильність до агресивної віктимної поведінки (модель агресивного віктимної поведінки)», «Схильність до самоповреждающому і саморуйнівній поведінки (модель активного віктимної поведінки)», «Схильність до гіперсоціальної поведінки (модель ініціативного віктимної поведінки)», «Схильність до залежного і безпорадного поведінки (модель пасивного віктимної поведінки) », «Схильність до некритичного поведінки (модель некритичного віктимної поведінки)», «Реалізована віктимність». Після

цього проводиться підрахунок первинних (сирих) балів за всіма шістьма шкалами, потім відбувається переклад первинних балів у стандартні оцінки за допомогою стенів по кожній шкалі: 1 – 3 стен – нижче норми, 4 – 7 стен – норма, 8 – 10 стін вище норми.

Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. Модель агресивного віктимної поведінки вище норми (8 - 10 стін). До даної групи відносяться випробовувані, схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої агресії у формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (образа, наклеп, знуцання тощо). Для них характерно навмисне створення або провокування конфліктної ситуації. Їх поведінка може бути реалізацією типової для них антигромадської спрямованості особистості, в рамках якої агресивність проявляється по відношенню до певних осіб і в певних ситуаціях (вибірково), але може бути і «розмитою», неперсоніфікованою до об'єкту. Спостерігається схильність до антигромадської поведінки, порушення соціальних норм, правил і етичних цінностей, якими найчастіше суб'єкт нехтує. Такі люди легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх висловлюють, домінантні, нетерплячі, запальні. При всіх відмінностях в мотивації поведінки характерна наявність насильницької антигромадської установки особистості. З урахуванням мотиваційної і поведінкової характеристик можуть бути представлені такі типи (або підтипи), як корисливий, сексуальний (статева розбещеність), пов'язаний з побутовими конфліктами (скандаліст, сімейний деспот), алкоголік, негативний месник, особа психічно хвора і т.д.

Нижче норми (1-3 стін). Для осіб даного типу характерно зниження мотивації досягнення, спонтанності. Можлива висока образливість. Хороший самоконтроль, прагнення дотримуватися прийнятих норм і правил. Стабільність у збереженні установок, інтересів і цілей.

Шкала схильності до саморуйнівної поведінки. Модель активної віктимної поведінки. Вище норми (8 - 10 стін). Жертовність, пов'язана з

активною поведінкою людини, що провокує ситуацію віктимності своїм проханням або зверненням. По суті для активних потерпілих характерно поведінка двох видів: провокує, якщо для заподіяння шкоди залучається інша особа, і ті, які характеризуються схильністю до ризику, необдумані поведінки, часто небезпечної для самої людини та оточення. Вони можуть не усвідомлювати наслідків своїх дій або не надавати їм значення, сподіваючись, що все обійдеться. З урахуванням специфіки поведінки та ставлення до віктимних наслідків у рамках цього типу представлені: свідомий підбурювач (звертається з проханням про заподіяння йому шкоди), необережний підбурювач (поведінка об'єктивно в формі якого-небудь прохання або іншим способом провокує злочинця на заподіяння шкоди, але сам потерпілий цього в належній мірі не усвідомлює), свідома жертва (особа, навмисне заподіює собі фізичну або майнову шкоду), необережна жертва (шкода заподіяна власними необережними діями в процесі здійснення іншого умисного або необережного злочину).

Нижче норми (1-3 стін). Підвищена турбота про власну безпеку, прагнення захистити себе від помилок, неприємностей. Може призводити до пасивності особистості за принципом «краще нічого не робити, ніж помилятися». Характеризується підвищеною тривожністю, вразливістю, схильний до страхів.

Шкала схильності до гіперсоціальності віктимної поведінки. Модель ініціативної віктимної поведінки. Вище норми (8 - 10 стін). Жертовна поведінка, соціально схвалювана і часто очікувана. Це люди, позитивна поведінка яких викликає злочинні дії агресора. Людина, яка демонструє позитивну поведінку в ситуаціях конфлікту чи постійно, або в результаті посадового становища. Люди даного типу вважають неприпустимим ухилення від втручання в конфлікт, навіть якщо це може коштувати їм здоров'я або життя. Наслідки таких вчинків усвідомлюються не завжди. Сміливий, рішучий, чуйний, принциповий, щирий, добрий, вимогливий, готовий ризикувати, може бути зайво сміливий. Нетерпимий

до поведінки, що порушує громадський порядок. Самооцінка найчастіше завищена. Поведінка має позитивні мотиви.

Нижче норми (1-3 стін) - характеризується пасивністю, байдужістю до тих явищ, які відбуваються навколо. Діє за принципом "моя хата скраю", що може бути наслідком як образи на зовнішній світ, так і відчуття нерозуміння, ізоляваності від світу, відсутності почуття соціальної підтримки і включеності в соціум.

Шкала схильності до залежної та безпорадної поведінки (модель пасивної віктимної поведінки)

Вище норми (8 - 10 стін) - особи, що не роблять опору, протидії злочинцю з різних причин: через вік, фізичної слабкості, безпорадного стану (стабільного або тимчасового), боягузтва, з побоювання відповідальності за власні протиправні або аморальні дії і т. д. Можуть мати установку на безпорадність. Небажання робити щось самому, без допомоги інших. Можуть мати низьку самооцінку. Постійно залучаються в кризові ситуації з метою отримання співчуття і підтримки навколишніх. Знаходяться у рольовій позиції жертви. Така людина боязка, скромна, дуже піддається навіюванню, конформний. Можливий також варіант засвоєної безпорадності в результаті неодноразового попадання в ситуації насильства. Схильний до залежного поведінки, поступливий, виправдовує чужу агресію, схильний всіх прощати.

Нижче норми (1-3 стін) - схильність до незалежності, відособленості. Завжди прагне виділитися з групи однолітків, має на все свою точку зору, може бути непримиренний до думки інших, авторитарний, конфліктний. Підвищений скептицизм. Можлива внутрішня вразливість, яка веде до підвищеного бажанням відокремитися від навколишніх.

Шкала схильності до некритичному поведінки. Модель некритичної віктимної поведінки. Вище норми (8 - 10 стін). До даної групи належать особи, що демонструють необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації. Некритичність може проявитися як на базі

негативних особистісних рис (жадібність, користолобство та ін.), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність, сміливість та ін.), а крім того, в силу невисокого інтелектуального рівня. Ці особи демонструють необережність, необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації в результаті яких-небудь особистісних чи ситуативних чинників: емоційний стан, вік, рівень інтелекту, захворювання. Особистість некритичного типу виявляє схильність до спиртного, нерозбірливість у знайомствах, довірливість, легковажність. Має неміцні моральні підвалини, що посилюється відсутністю особистого досвіду або його недооблік. Схильні до ідеалізації людей, виправданню негативної поведінки інших, не помічають небезпеки. Нижче норми (1-3 стін) - вдумливість, обережність, прагнення передбачати можливі наслідки своїх вчинків, які іноді призводять до пасивності, страхів. Самореалізація в цьому випадку значно ускладнена, може з'являтися соціальна пасивність, що призводить до незадоволення своїми досягненнями, до почуття досади, заздрості.

2.3. Тест - опитувальник Г. Шмішека, К. Леонгарда.

Мета. Тест призначений для виявлення акцентуйованих властивостей характеру і темпераменту осіб підліткового, юнацького віку і дорослих. характерологический тест Шмишека підходить для обліку акцентуації характеру в процесі навчання, професійного відбору, психологічного консультування, профорієнтації

Процедура проведення. Методика складається з 88 питань, на які потрібно відповісти «так» або «ні». Розроблено також скорочений варіант опитувальника. З допомогою даної методики визначаються наступні 10 типів акцентуації особистості (за класифікацією К. Леонгарда):

- **Демонстративний тип.** Характеризується підвищеною здатністю до витіснення.
- **Педантичний тип.** Особи цього типу відрізняються

підвищеною ригідністю, інертністю психічних процесів, нездатність до витіснення травмуючих переживань.

- **Застраючий тип.** Характерна надмірна стійкість афекту.
- **Збудливий тип.** Підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями.
- **Гипертимический тип.** Підвищений фон настрою у поєднанні з оптимізмом і високою активністю.
- **Дистимический тип.** Знижений фон настрою, песимізм, фіксація тіньових сторін життя, загальмованість.
- **Тривожно-боязливий.** Схильність до страхів, боязкість і лякливість.
- **Циклотимический тип.** Зміна гипертимических і дистимических фаз.
- **Афективно-екзальтований.** Легкість переходу від стану до захоплення станом печалі. Захват і печаль - основні супутні цього типу стану.
- **Эмотивный тип.** Споріднена афективно-екзальтованому, але прояви не настільки бурхливі. Особи цього типу відрізняються особливою вразливістю й чутливістю.

Максимальний показник по кожному типу акцентуації – 24 бали. Ознакою акцентуації вважається показник вище 12 балів. Отримані дані можуть бути представлені у вигляді «профілю особистісної акцентуації».

Обробка результатів.

Ключ

При збігу відповіді на питання з ключем відповіді присвоюється один бал.

Демонстративність/демонстративний тип:

+ : 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88.

- : 51.

Суму відповідей помножити на 2.

Застрявання/застряючий тип:

+: 2, 15,24,34,37,56,68,78,81.

-: 12,46,59.

Суму відповідей помножити на 2.

Педантичність/педантичний тип:

+: 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83.

-: 36.

Суму відповідей помножити на 2.

Збудливість/збудливий тип:

+: 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86. Суму відповідей помножити на 3.

Гипертимность/гипертимный тип:

+: 1, 11,23, 33, 45, 55,67,77. Суму відповідей помножити на 3.

Дистимность/дистимический тип:

+: 9, 21, 43,75, 87. Суму відповідей помножити на 3.

Тривожність/тривожно-боязливий тип:

+: 16, 27, 38,49,60,71,82.

-: 5.

Суму відповідей помножити на 3.

Екзальтованість/афективно-екзальтований тип:

+: 10, 32,54,76. Суму відповідей помножити на 6.

Емотивність/эмотивный тип:

+: 3, 13, 35,47,57,69,79.

-: 25.

Суму відповідей помножити на 3.

Циклотимность/циклотимный тип:

+: 6, 18,28,40, 50,62,72, 84. Суму відповідей помножити на 3.

Максимальна сума балів після множення – 24. За деякими джерелами, ознакою акцентуації вважається величина, що перевищує 12 балів. Інші ж на підставі практичного застосування опитувальника вважають, що сума балів в діапазоні від 15 до 19 говорить лише про тенденції до того чи іншого

типу акцентуації. І лише в разі перевищення 19 балів риса характеру є акцентуїрованою. Отримані дані можуть бути представлені у вигляді «профілю особистісної акцентуації».

2.4. Опитувальник А. Басса та А. Дарки.

Мета. Опитувальник диференціює прояви агресії і ворожості.

Процедура проведення. А. Басс і А. Дарки виділили наступні види реакцій:

- Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
- Непряма агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
- Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
- Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
- Образа – задрість і ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії.
- Підозрілість – в діапазоні від недовіри і обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
- Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
- Почуття провини – виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що спричинює зло, а також відчуває докори сумління.

При складанні опитувальника використовувалися такі принципи:

- питання може відноситися тільки до однієї форми агресії.
- питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на запитання.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає «так» чи «ні».

- 10 балів і менше – низький показник.

Обробка та інтерпретація результатів тесту.

Відповіді оцінюються за шкалами наступним чином:

1. Фізична агресія: «так» = 1, «ні» = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68; «ні» = 1, «так» = 0: 9, 17, 41.
 2. Непряма агресія: «так» = 1, «ні» = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63; «ні» = 1, «так» = 0: 10, 26, 49.
 3. Роздратування: «так» = 1, «ні» = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72; «ні» = 1, «так» = 0: 11, 35, 69.
 4. Негативізм: «так» = 1, «ні» = 0: 4, 12, 20, 23, 36;
 5. Образа: «так» = 1, «ні» = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. «ні» = 1, «так» = 0: 44.
 6. Підозрілість: «так» = 1, «ні» = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59; «ні» = 1, «так» = 0: 65, 70.
 7. Вербальна агресія: «так» = 1, «ні» = 0: 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73; «ні» = 1, «так» = 0: 39, 66, 74, 75.
 8. Почуття провини: «так» = 1, «ні» = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67
- Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7. Ворожість = Образа + Підозрілість; Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Інтерпретація результатів тесту Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$.

Автори зазначеної методики вважають, що агресивність має кількісну та якісну характеристику. Як будь-яка властивість, агресивність має різну ступінь вираженості: від майже повної відсутності до її граничного значення.

Дослідники запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи – фізична агресія.

2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) – вербальна агресія.
3. Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) – опосередкована погроза.
4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів – негативізм.
5. Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження вилитися у запальність, різкість, грубість.
6. Схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди – підозрілість.
7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання – образа.
8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно – аутоагресія або відчуття провини.

Крім того за допомогою методики А.Басса та А.Дарки, можливо виявити індекс агресивності та індекс ворожості. Індекс агресивності представлений усередненими показниками фізичної, вербальної та невербальної агресії та негативізму. Індекс ворожості – усереднені результати підозрілості, роздратованість та образи.

2.5. Опитувальник для вивчення темпераменту (Я.Стреляу)

Мета: вивчення трьох основних характеристик типу нервової діяльності: рівня сили процесів збудження, рівня сили процесів гальмування, рівня рухливості нервових процесів.

Процедура проведення: запропоновані питання належать до різних

властивостей темпераменту. Відповіді на ці питання не можуть бути добрими чи поганими, так як кожен темперамент володіє своїми достоїнствами. Відповідати на запитання слід в тій послідовності, в якій вони розташовані, що не повертаючись до раніше даними відповідям. На кожне питання слід дати одне із трьох відповідей: «так», «ні», або «не знаю». Відповідь «не знаю» слід давати тоді, коли важко зупинитися на «так» чи «ні».

Обробка результатів опитувальника. Якщо відповідь відповідає коду – 2 бали. Якщо відповідь не відповідає коду – 0 балів. За відповідь «не знаю» – один бал.

Сила по збудженню. Відповідь «так»: питання – 3, 4, 7, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 24, 32, 37, 39, 45, 46, 56, 58, 60, 61, 66, 72, 73, 78, 81, 82, 83, 94, 97, 98, 102, 105, 106, 113, 114, 117, 121, 122, 124, 130, 132, 133, 134. Відповідь «ні»: питання – 47, 51, 107, 123.

Сила по гальмуванню. Відповідь «так»: питання – 2, 5, 8, 10, 12, 16, 27, 30, 35, 38, 42, 48, 50, 52, 53, 59, 62, 65, 67, 69, 70, 75, 77, 84, 87, 89, 90, 96, 99, 103, 108, 109, 110, 112, 118, 120, 125, 126, 129. Відповідь «ні»: питання – 18, 34, 36, 128.

Рухливість. Відповідь «так»: питання – 1, 6, 9, 11, 14, 20, 22, 26, 28, 29, 31, 33, 40, 41, 43, 44, 49, 54, 55, 64, 68, 71, 74, 76, 79, 80, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 95, 100, 101, 104, 111, 115, 119, 127, 131. Відповідь «ні»: питання – 25, 57, 63, 116.

42 бали за певним властивості нервової системи позначають досить великий рівень концентрації даної властивості.

Врівноваженість за силою (K) – це відношення кількості балів за силою збудження до кількості балів за силою гальмування.

Чим більше $K \rightarrow$ до одиниці, тим більш висока врівноваженість даного індивіда.

Якщо $K > 1$ – неврівноваженість в бік збудження. Якщо $K < 1$ – неврівноваженість в бік гальмування.

2.6. Опитувальник структури темпераменту В.М. Русалов (ОСТ)

Мета: для діагностики темпераментних особливостей людини. Розроблено В.М. Русаловим, на основі власної концепції темпераменту. Опитувальник структури темпераменту (ОСТ) використовується для діагностики властивостей «предметно-діяльнісного» і «комунікативного» аспектів темпераменту. Складається з 105 питань. У тесті передбачена невелика контрольна шкала, призначена для виявлення тенденції досліджуваного давати соціально-бажані відповіді.

Процедура проведення. Досліджуваному пропонується відповісти на 105 питань. Питання спрямовані на з'ясування вашого звичайного способу поведінки. Постарайтеся уявити типові ситуації і дайте першу «природню» відповідь, яка прийде Вам в голову. Відповідайте швидко і точно. Пам'ятайте, немає «хороших» або «поганих» відповідей. Якщо Ви обрали відповідь «так», поставте хрестик (галочку), якщо «ні» то мінус.

Обробка результатів. Перед обробкою необхідно переконатися, що відповіді дані на всі питання. Для підрахунку балів по тій або іншій шкалі використовуються ключі. Спочатку необхідно перекодувати деякі відповіді, зазначені в ключі для даної шкали. Кожний збіг відповіді досліджуваного з ключом оцінюється в один бал. Підрахунок балів проводиться шляхом підсумовування всіх балів по даній шкалі.

При обстеженні великих масивів досліджуваних доцільно поєднувати бланковий метод з комп'ютерною обробкою даних. Отримана сума балів для кожної шкали записується у відповідну графу на бланку. Крім того, в бланку обов'язково фіксується ППІ, стать, вік досліджуваного, освіта, рід занять або навчання, а також дата проведення обстеження.

Результати піддослідних, отримали високий бал (7 і більше) за шкалою «К» (контрольні питання на соціальну бажаність), не підлягають розгляду.

Кожне питання відноситься до однієї з 9 шкал. 8 шкал містять по 12

питань, а 9-а шкала (соціальної бажаності відповідей) – 9 питань.

1. Шкала - ергічність

«Так» - питання 4, 8, 15, 22, 42, 50, 58, 64, 96.

«Ні» - питання 27, 83, 103.

2. Шкала - соціальна ергічність

«Так» -11, 30, 57, 62, 67, 78, 86.

«Ні» - 3, 34, 74, 90, 105.

3. Шкала - пластичність

«Так» - 20, 25, 35, 38, 47, 66, 71, 76, 101, 104.

«Ні» - 54, 59.

4. Шкала - соціальна пластичність

«Так» - 2, 9, 18, 26, 45, 68, 85, 99.

«Ні» -31, 81, 87, 93.

5. Шкала - темп

«Так» - 1, 13, 19, 33, 46, 49, 55, 77.

«Ні» - 29, 43, 70, 94.

6. Шкала - соціальний темп

«Так» -24, 37, 39, 51, 72, 92.

«Ні» - 5, 10, 16, 56, 96, 102.

7. Шкала - емоційність

«Так» - 14, 17, 28, 40, 60, 61, 69, 79, 88, 91, 95, 97.

8. Шкала - соціальна емоційність

«Так» - 6, 7, 21, 36, 41, 48, 53, 63, 75, 80, 84, 100.

9. Шкала - «К»

«Так» - 32, 52, 89.

«Ні» - 12, 23, 44, 65, 73, 82.

Інтерпретація результатів. Вважається, що та чи інша властивість темпераменту сильно розвинена у досліджуваного, якщо він одержав по ньому 9 і більше балів; слабо розвинена - якщо по ньому отримано 4 і менше балів. При сумарній кількості балів від 5 до 8 дана властивість

темпераменту вважається середньорозвинена.

Висновок про домінуючий тип темперамент людини робиться на основі порівняння показників, отриманих з різних властивостей темпераменту, з даними нижче типовими поєднаннями цих властивостей, відповідними різним типам темпераменту.

Сангвінік – середньорозвинений показник за всіма властивостями темпераменту.

Холерик – високі показники по енергійності, темпу і емоційності при середніх або високих показниках по пластичності.

Флегматик – низькі показники за всіма властивостями темпераменту.

Меланхолік – низькі показники по енергійності, пластичності, темпу при середніх або високих показниках по емоційності.

До чистого типу сангвініка, холерика, флегматика чи меланхоліка людина ставиться тільки при повному збігу ступеня розвиненості його показників з тими, які пов'язані з описаними типами. У всіх інших випадках вважається, що у людини є так званий змішаний тип темпераменту.

Окремо для кожного досліджуваного встановлюються два типи його темпераменту: один, який проявляється в роботі, і інший, який проявляється в спілкуванні з людьми.

- Високе значення (ВЗ) від 9 до 12 балів
- Середнє значення (СЗ) від 4 до 8 балів
- Низьке значення (НЗ) від 0 до 3 балів

Шкали опитувальника ОСТ містить наступні шкали:

1. Предметна ергічність – включає в себе питання про рівень потреби в освоєнні предметного світу, прагненні до розумової і фізичної праці.

Високі значення – (9-12 балів) за цією шкалою означають високу потребу в освоєнні предметного світу, спрагу діяльності, прагнення до напруженої розумової і фізичної праці, легкість розумового пробудження. Низькі значення – (3-4 бали) означають пасивність, низький рівень тону і

активації, небажання розумової напруги низьку залученість в процесі діяльності.

2. *Соціальна ергічність* – містить питання про рівень потреби в соціальних контактах, про прагнення до лідерства.

Високі значення – комунікативна ергічність, потреба в соціальному контакті, спрага освоєння соціальних форм діяльності, прагнення до лідерства, товариськість, прагнення до заняття високого рангу, освоєння світу через комунікацію. Низькі значення – незначна потреба в соціальних контактах, відхід від соціально-активних форм поведінки, замкнутість, соціальна пасивність.

3. *Пластичність* – містить питання про ступінь легкості або труднощі перемикавання з одного предмета на інший, швидкість переходу з одних способів мислення на інші.

Високі значення – легкість перемикавання з одного виду діяльності на інший, швидкий перехід з одних форм мислення на інші в процесі взаємодії з предметним середовищем, прагнення до різноманітності форм предметної діяльності. Низькі значення – схильність до монотонної роботи, боязнь і уникнення різноманітних форм поведінки, в'язкість, консервативні форми діяльності.

4. *Соціальна пластичність* – містить питання, спрямовані на з'ясування ступеня легкості або труднощі перемикавання в процесі спілкування від однієї людини до іншої, схильності до різноманітності комунікативних програм.

Високі значення – широкий набір комунікативних програм, автоматичне включення в соціальні зв'язки, легкість вступу в соціальні контакти, легкість перемикавання в процесі спілкування, наявність великої кількості комунікативних заготовок, комунікативна імпульсивність. Низькі значення – труднощі в підборі форм соціальної взаємодії, низький рівень готовності до вступу в соціальні контакти, прагнення до підтримання монотонних контактів.

5. *Темп або Швидкість* – включає питання про швидкість моторно-рухових актів при виконанні предметної діяльності.

Високі значення – високий темп поведінки, висока швидкість виконання операцій при здійсненні предметної діяльності, моторно-рухова швидкість, висока психічна швидкість при виконанні конкретних завдань. Низькі значення – сповільненість дій, низька швидкість моторно-рухових операцій.

6. *Соціальний темп* – включає питання, спрямовані на виявлення швидкісних характеристик мовнорухливих актів у процесі спілкування.

Високі значення – мовнорухлива швидкість, швидкість говоріння, високі швидкості і можливості мовленнєвого апарату. Низькі значення – слабо розвинена мовнорухлива система, мовна повільність, повільна вербалізація.

7. *Емоційність* – включає в себе питання, що оцінюють емоційність, чутливість, чутливість до невдачі в роботі.

Високі значення – висока чутливість до розбіжності між задуманим і очікуваним, планованим і результатами реальної дії, відчуття невпевненості, тривоги, неповноцінності, високе занепокоєння з приводу роботи, чутливість до невдач, до розбіжності між задуманим, очікуваним, планованим і результатами реальної дії. Низькі значення – незначне емоційне реагування при невдачах, нечутливість до неуспіху справи, спокій, впевненість у собі.

8. *Соціальна емоційність* – включає питання, що стосуються емоційної чутливості в комунікативній сфері.

Високі значення – висока емоційність у комунікативній сфері, висока чутливість до невдач у спілкуванні. Низькі значення – низька емоційність у комунікативній сфері, нечутливість до оцінок товаришів, відсутність чутливості до невдач у спілкуванні, впевненість у собі і ситуаціях спілкування.

9. «К» - контрольна шкала (шкала соціальної бажаності відповідей)

включає питання на відвертість і щирість висловлювань.

Високі значення – неадекватна оцінка своєї поведінки, бажання виглядати краще, ніж є насправді. Низькі значення – адекватне сприйняття своєї поведінки.

Висновки до другого розділу

Для виявлення ступеня прояву юнаками віктимної поведінки було використано низку психодіагностичних методик. Для вимірювання потенційної віктимності застосовано тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки» О.О.Андроннікової.

Для визначення властивостей особистості юнаків, які закономірно пов'язані із схильністю до віктимної поведінки використовувався комплекс стандартизованих психодіагностичних методик: опитувальник Басса-Дарки – для з'ясування таких показників та форм агресивних і ворожих реакцій, як фізична агресія, непрямая агресія, вербальна агресія, негативізм, схильність до роздратування, підозрілість, образа, почуття провини; опитувальник наявних акцентуацій характеру (Г.Шмішека).

Для дослідження властивостей нервової системи використано опитувальник Я.Стреляу. За допомогою опитувальника структури темпераменту, який розроблено В.М.Русаловим здійснено дослідження властивостей темпераменту – ергічності, соціальної ергічності, пластичності, соціальної пластичності, темпу, соціального темпу, емоційності, соціальної емоційності.

Для обробки одержаних емпіричних даних був використаний метод математичної статистики t-критерій Стьюдента [54]. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалися за допомогою персонального комп'ютера на базі пакета статистичних програм SPSS 18.0.

РОЗДІЛ 3. ХІД І РЕЗУЛЬТАТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1. Організація емпіричного дослідження

Експериментом були охоплені особи юнацького віку, які проживають у місті Полтава та навчаються у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка. Усього дослідженням охоплено 100 юнаків віком від 17 до 19 років, тобто це студенти перших двох курсів різних спеціальностей.

Предмет дослідження: психологічні особливості віктимної поведінки у юнацькому віці.

Мета дослідження полягає у виявленні і обґрунтуванні особливостей детермінації віктимної поведінки юнаків та експериментальному дослідженні її психолого-педагогічних чинників.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на тому, що віктимна поведінка юнаків зумовлюється сукупністю ситуаційних факторів (різні види насильства в навчальних закладах і в родині, сімейна депривація, конфлікти та кардинальні зміни в значущих сферах життєдіяльності, стереотипні вимоги, приписи і санкції в групі неформального спілкування) та індивідуально-психологічних характеристик, які визначають частотність прояву її ознак.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до вивчення проблеми віктимної поведінки.
2. Обґрунтувати та апробувати діагностичні засоби фіксації та оцінки ступеня прояву віктимної поведінки та певного спектру властивостей особистості.
3. Емпірично дослідити основні типи віктимної поведінки, їх змістові характеристики і чинники, що визначають її виникнення в

юнацькому віці. Визначити властивості особистості юнака, які закономірно пов'язані зі схильністю до прояву віктимної поведінки у цьому віці.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань було застосовано комплекс **методів**, відповідних предмету дослідження. Зокрема, застосовувались:

теоретичні методи – аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, який сприяв виявленню, узагальненню, систематизуванню, моделюванню різноманітних аспектів досліджуваної проблеми;

емпіричні методи – спостереження, бесіда, анкетування, тестування (стандартизовані та проєктивні методики), експеримент;

статистичні – метод математичної статистики (обробка експериментальних даних, аналіз результатів дослідження).

3.2. Специфіка прояву схильності до реалізації різних форм віктимної поведінки у юнацькому віці

Дослідження віктимної поведінки юнаків проводилось за допомогою методики «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової. Ця методика є стандартизованим тестом-опитувальником, призначеним для вимірювання схильності юнаків до реалізації різних форм віктимної поведінки. Тест-опитувальник – це набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання схильності до реалізації окремих форм віктимної поведінки. Опитувальник використовується як самостійна психодіагностична методика, так і в комплексі з іншими методиками, спрямованими на вивчення особистості юнака.

Відсотковий розподіл отриманих результатів за методикою «Схильність до віктимної поведінки» представлені у табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

**Особливості прояву схильності до реалізації різних форм
віктимної поведінки у юнацькому віці**

Назва шкали	Показники, (%)		
	Норма	Нижче норми	Вище норми
Реалізована віктимність	52,6	12,8	34,6
Схильність до агресивної віктимної поведінки	66,8	9,5	23,7
Схильність до саморуйнівної поведінки	13,7	67,9	18,4
Схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки	14,8	43,1	42,1
Схильність до залежної та безпорадної поведінки	42,2	48,5	9,3
Схильність до некритичної поведінки	19,7	31,9	48,4

Із результатів, поданих у табл. 3.2. видно, що переважній більшості 65,4% досліджуваних юнаків притаманні низькі показники за шкалою «реалізована віктимність». Отримані результати засвідчують, що такі досліджувані нечасто потрапляють у критичні ситуації або у них вже встиг виробитися захисний чи раціональний спосіб поведінки, що дозволяє уникати небезпечних ситуацій.

Аналіз результатів розподілу даних за рівнем відхилення від норми виявив, що для третини юнаків (34,6 %) властиві показники, які значно перевищують норму, а отже вони досить часто потрапляють у неприємні або навіть небезпечні для здоров'я і життя ситуації.

За шкалою «схильність до агресивної віктимної поведінки» (агресивний тип поведінки) у 23,7 % досліджуваних спостерігаються показники вище норми. До цієї групи належать досліджувані, схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої агресії у формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (образа, наклеп, знущання і т. д.). Для них характерні навмисне створення або провокування конфліктної ситуації, схильність до антигромадської

поведінки, порушення соціальних норм, правил і етичних настанов та цінностей. Такі юнаки легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх виражають, домінують, нетерплячі, запальні. За всіх відмінностей у мотивації поведінки характерна наявність насильницької антигромадської установки особистості.

У 9,5 % досліджених показники за названою шкалою нижче норми. Для юнаків із показниками нижче норми характерними є зниження мотивації досягнення, низька спонтанність на фоні високої образливості, стабільність у збереженні установок, інтересів і цілей, хороший самоконтроль, прагнення дотримуватися прийнятих норм і правил.

Подальший аналіз виявив, що у 18,4 % досліджуваних за шкалою «схильність до саморуйнівної поведінки» (активний тип поведінки) показники виявилися вище норми. По суті для активних потерпілих характерна поведінка двох видів: провокуюча, якщо для заподіяння шкоди залучається інша особа, і поведінка, яка сприяє заподіяння шкоди самому собі. Ці види поведінки характеризуються схильністю до ризику, необдуманості, що часто є небезпечним для самого підлітка та його оточення. Вони можуть не усвідомлювати наслідків своїх дій або не надавати їм значення, сподіваючись, що все обійдеться.

Підвищена турбота про власну безпеку, прагнення захистити себе від помилок, неприємностей характерні для 13,7 % досліджуваних. Обраний стиль поведінки іноді може призводити до пасивності особистості за принципом «краще нічого не робити, ніж помилятися». Для юнаків із показниками нижче за норму властиві підвищена тривожність, недовірливість та схильність до страхів.

Викликає занепокоєння той факт, що у значній кількості досліджуваних (42,1%) за шкалою «схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки» (ініціативний тип поведінки) зафіксовані показники вище норми. Для них властиві такі індивідуально-психологічні характеристики, як: сміливість, рішучість, принциповість, щирість, вимогливість,

емпатійність, готовність ризикувати. Жертовна, позитивна, соціально схвалювана поведінка підлітків може зумовлювати злочинні дії агресора. Юнаки, котрі демонструють нетерпимість до поведінки, що порушує громадський порядок, вважають неприпустимим ухилення від втручання в конфлікт, навіть якщо це може призвести до заподіяння їм шкоди. Наслідки таких вчинків усвідомлюються підлітками не завжди.

Досліджувані, у яких спостерігаються показники нижче норми за шкалою «схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки» (14,8 %) характеризується пасивністю, байдужістю до тих явищ, які відбуваються навколо. Діють за принципом «моя хата скраю», що може бути наслідком як образи на зовнішній світ, так і відчуття нерозуміння, ізоляваності від світу, відсутність почуття соціальної підтримки і включеності в соціум.

За шкалою «схильність до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип поведінки) показники вище норми зафіксовано у 9,3 % досліджуваних. Отриманий результат дозволяє охарактеризувати випробуваних, як таких, які схильні до залежної поведінки, поступливі, здатні до виправдовування чужої агресії. Юнаки, у яких зафіксовані показники вище норми, не здатні чинити опір із різних причин: слабкості, безпорадного стану (стабільного або тимчасового), боягузтва, з побоювання відповідальності за власні протиправні чи аморальні дії. Такі підлітки, потрапляючи в складні життєві ситуації, розраховують на співчуття та підтримку з боку оточення.

Прагнення виділитися з групи однолітків характерне для 42,2 % досліджуваних, які мають показники нижче норми, іншими словами, їм притаманна схильність до незалежності, відособленості, а також авторитарність, скептицизм та власна точка зору.

Найбільше занепокоєння викликають показники за шкалою «схильність до некритичної поведінки» (некритичний тип поведінки). На констатувальному етапі дослідження високе значення за цією шкалою виявлене у 48,4 % досліджуваних. Показник за шкалою «схильність до некритичної поведінки» свідчить про необережність, необачність та

невміння юнаків правильно оцінювати життєві ситуації. Некритичність юнака може бути зумовлена як на базі негативних особистісних рис (жадібність, користолюбство), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність). Особистість некритичного типу виявляє схильність до спиртного, нерозбірливість у знайомствах, довірливість, легковажність. Схильні до ідеалізації людей, виправдання негативної поведінки інших.

Низькі показники за цією шкалою зафіксовано у 19,7 % досліджуваних, а отже, їм властиві вдумливість, обережність, прагнення передбачати можливі наслідки своїх вчинків.

3.3. Гендерна складова віктимності юнаків

Для виявлення гендерної складової віктимності юнаків і зіставлення результатів емпіричного дослідження, було застосовано метод профілів. Задля цього було залучено 100 юнаків (56 дівчат та 44 юнаків) (рис. 3.3.).

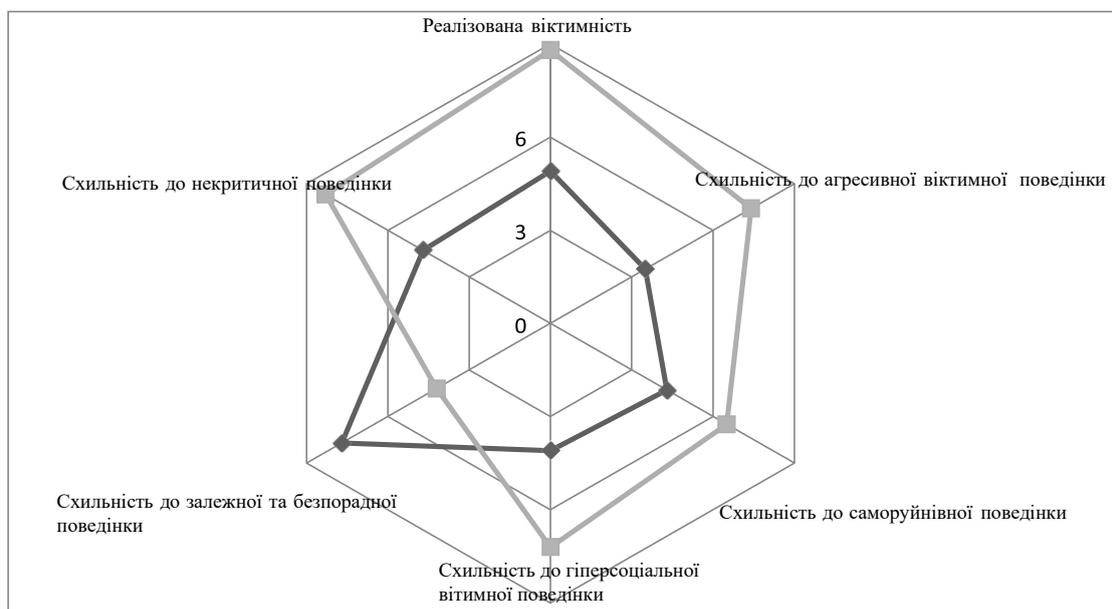

Рис. 3.3.1. Порівняльний аналіз профілів віктимної поведінки юнаків і дівчат

Примітки: ————— профіль хлопців; ————— профіль дівчат.

Дані, подані на рис. 3.3.1. засвідчують наявність статистично значущих розбіжностей у профілях віктимної поведінки, що властиві для хлопців та дівчат. Виявлено, що у вибірці хлопців схильність до віктимної

поведінки значно вища, аніж у вибірці дівчат. У хлопців частіше за дівчат простежується схильність до агресивної поведінки. Хлопці частіше, аніж дівчата однолітки, схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої агресії. До того ж хлопці, які схильні до активної віктимної поведінки, часто навмисно створюють або провокують конфліктні ситуації. Слід зазначити, що за певних умов хлопці юнацького віку здатні порушувати соціальні норми, правила і етичні цінності. Вони можуть легко піддатися емоціям, особливо негативного характеру, є нетерплячими, запальними. Одержані результати узгоджуються з даними дослідження Л.О.Шевченко, О.І.Селіванової, які наголошують, що хлопці у юнацькому віці схильні демонструвати саморуйнівну поведінку, що є формовиявомактивної віктимної поведінки [117].

Подальший аналіз виявив, що дівчатам притаманна модель пасивної віктимної поведінки у порівнянні зі своїми однолітками-хлопцями, тож найбільш характерними рисами їх поведінки є залежність, з різних причин вони схильні чинити опір у разі небезпеки. Дівчата, які потрапляють у складні життєві ситуації, прагнуть отримати співчуття і підтримку оточуючих, знаходяться у рольовій позиції жертви, вони частіше бувають сором'язливими і конформними, відчують суб'єктивні труднощі в організації діяльності та мають низьку толерантність до невизначеності.

Наступний крок полягав у виявленні особливостей прояву основних форм агресивних реакцій у дівчат та хлопців підліткового віку, які входять до груп гіпервіктимних та віктимних (рис. 3.3.2.).

За результатами дослідження виявлено, що у дівчат найбільш виражена образа 51,0%, яка, на наш погляд, засвідчує їхні нелегкі та суперечливі взаємостосунки із членами сім'ї, з ровесниками й педагогами. Вони здатні виявляти заздрість та ненависть до оточуючих, що обумовлені відчуттям гніву, невдоволення. Зниження життєвого рівня в країні, руйнування системи цінностей і стереотипів, хворобливо переживається підлітками, породжуючи заздрість, напруженість та озлобленість.

Дівчата, які увійшли у групу гіпервіктимних та віктимних, мають високий рівень прояву фізичної агресії (48,0%), вербальної агресії (44,0%) та роздратованості (42,0%). Специфічним чинником, що слугує передумовою прояву різних форм агресії у досліджуваних, є суперечливий за своїм змістом та процесуальним наповненням означений віковий період. Саме у підлітковому віці основні агресивні прояви обумовлюються характерологічними віковими новоутвореннями: самоутвердження шляхом конфлікту, самозаперечення, дифузна особистісна ідентичність, нечітка мотивація дій та вчинків.

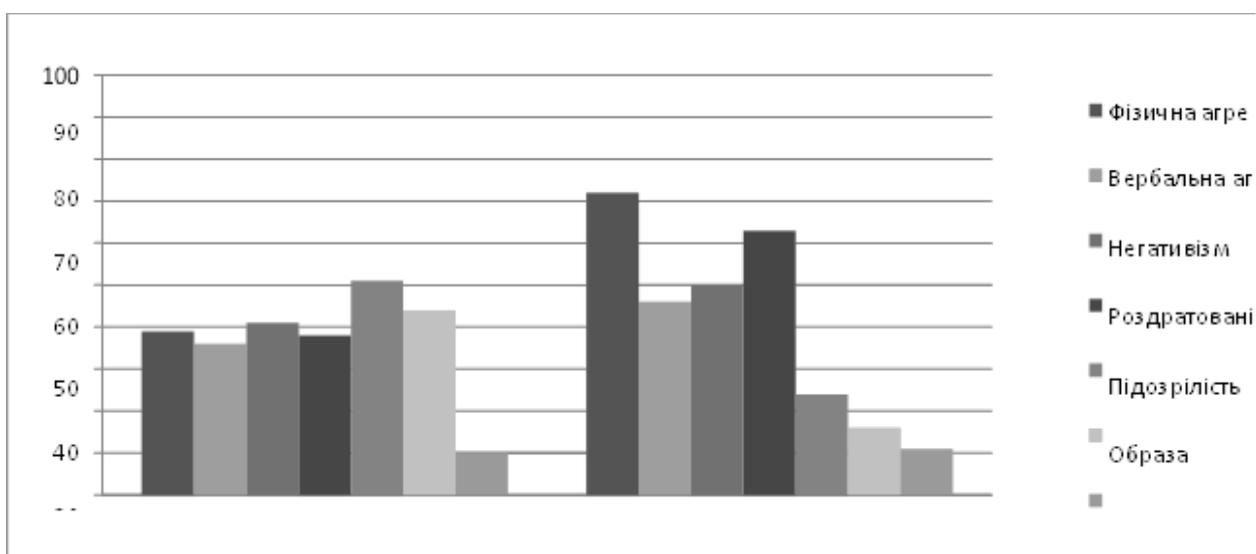

Рис. 3.3.2 Відсотковий розподіл показників форм агресивних і ворожих реакцій у дівчат та хлопців юнацького віку

Як видно із рис. 3.3.2. у хлопців переважають фізична агресія (72,0%), роздратованість (63,0%) та негативізм (50,0%). Найменш сформовано у хлопців почуття провини 11,0 %. Негативно забарвлені аспекти поведінки підлітків, набувають стійкого характеру у зв'язку із стихійно сформованими груповими формами взаємодії та спілкуванням в колі однолітків. Агресія у цьому випадку виступає як психологічна можливість заміщення у свідомості підлітків факту неприйняття його у «світ дорослих», тобто завдяки тимчасовій неузгодженості завищених очікувань підлітка та реального стану речей.

Грунтуючись на отриманих даних можна зробити висновок, що в осіб

з ознаками віктимної поведінки рівень агресивних і ворожих реакцій вищий, ніж у осіб, віктимність котрих є значно нижчою. Отже, агресивність є одним із факторів, що сприяє віктимізації осіб юнацького віку.

3.4. Ступені прояву віктимності у юнаків

Наступний етап науково-пошукової роботи передбачав виявлення груп юнаків, які проявляють ознаки віктимної поведінки дуже часто, часто, рідко і ніколи. Для виявлення ступеня прояву юнаками віктимної поведінки було використано анкетування. Анкета містила запитання, які допомагають з'ясувати думку щодо частотності прояву юнаками ознак віктимної поведінки. Юнакам пропонувалося вказати серед знайомих ровесників тих, хто страждає (опиняється у ролі жертви) найбільш часто, рідко і ніколи. Окремі запитання були спрямовані на з'ясування джерел віктимізації юнаків (дорослі, однолітки), основних її форм та причин.

Аналіз результатів анкетування дозволив виявити чотири групи досліджуваних за ступенем віктимності поведінки. Відсотковий розподіл випробуваних за групами наведено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Узагальнений аналіз результатів анкетування юнаків щодо ступеня віктимності поведінки досліджуваних

Ступінь віктимності поведінки	Відносна кількість осіб, (%)
Гіпервіктимні	16,7
Віктимні	15,1
Маловіктимні	38,4
Невіктимні	29,8

Із поданих у табл. 3.4. даних видно, що до групи гіпервіктимних юнаків увійшло 16,7 % досліджуваних, які найбільш часто опиняються в ролі жертви внаслідок дій як однолітків, так і старших. Слід зазначити, що їх регулярно ображають, насміхаються над ними, сварять; більшість з них

належить до пасивного типу жертв. Причини їх страждань здебільшого у браку уваги та любові з боку батьків, а також певні фізичні вади або особливості поведінки (наприклад, набожність).

За результатами узагальненого аналізу виявлено, що до групи віктимних юнаків увійшли 15,1 % випробуваних, так само, як і гіпервіктимні, вони однаково часто страждають від однолітків та від дорослих; їх також дражнять, підкреслюють їх фізичні недоліки та прагнуть «позбавитись». Найчастіше вони також пасивно реагують у зазначених вище ситуаціях. Причини ж їхніх страждань дуже різноманітні: це і перше кохання, хвороба та пов'язані з нею фізичні недоліки, алкоголізм батьків і відчутний «тиск» з їхнього боку тощо. Означеній поведінці сприяють такі індивідуальні якості, як брехливість, невпевненість у собі, занижена самооцінка, боязливість, замкненість, тривожність, жадібність, агресивність, а також «задиркуватість». Форми поведінки у цій групі: хтось намагається бути непомітним, дехто, навпаки, хоче «відкрити душу», а хтось із посмішкою, навмисно, додає іншим неприємностей.

У групу маловіктимних юнаків, згідно результатів анкетування, увійшла понад третина усіх досліджуваних (38,4 %), котрих ображають рідко. Майже всі досліджувані, які увійшли у цю групу, реагують активно, на відміну від двох попередніх груп підлітків. Найчастіше дорослі їм роблять зауваження, які стосуються демонстративної поведінки та гарячкості. Форми поводження цих юнаків зводяться до того, що вони активно намагаються довести іншим свою правоту, іноді користуються своїм «привілейованим» становищем.

Групу умовно невіктимних юнаків (29,8 %) склали здебільшого відмінники, котрих характеризують як відповідальних, добрих, старанних, порядних та захоплених. Вони добрі друзі, багатьох називають «душею компанії», завжди готові прийти на допомогу, можуть проявити організаторські здібності, їх поважають однокласники. Для них характерними є впевненість у собі, адекватна самооцінка,

цілеспрямованість, емоційна стабільність, володіння активними життєвими стратегіями, почуття автономності.

3.5. Особистісна детермінація віктимної поведінки юнаків

Для визначення властивостей особистості юнаків, які згідно із результатами теоретичного аналізу, закономірно пов'язані із схильністю до віктимної поведінки було використано комплекс стандартизованих психодіагностичних методик: опитувальник наявних акцентуацій характеру підлітків (Г.Шмішека); опитувальник Басса-Дарки – для з'ясування таких показників та форм агресивних і ворожих реакцій, як фізична агресія, непряма агресія, вербальна агресія, негативізм, схильність до роздратування, підозрілість, образа, почуття провини.

Щонайперше предметом емпіричного аналізу виступили надзвичайно підсилені окремі риси характеру юнаків, які, з одного боку, обумовлюють індивідуальність та неповторність особистості, а з іншого боку – зумовлюють певні відхилення в їхній поведінці. Для визначення особистісних властивостей груп досліджених, перш за все, є важливим вивчення наявних акцентуацій характеру юнаків за допомогою опитувальника Г.Шмішека.

Результати дослідження за цією методикою унаочнено на рис.3.5.1. Результати, отримані за опитувальником Г.Шмішека, свідчать, що у групі гіпервіктимних юнаків найбільш сформованими виявилися такі типи акцентуацій характеру, як: демонстративний (86,0 %), емотивний (78,0%), гіпертимний (77,0 %), застряглий (73,0%), екзальтований (68,05) та збудливий (64,0%).

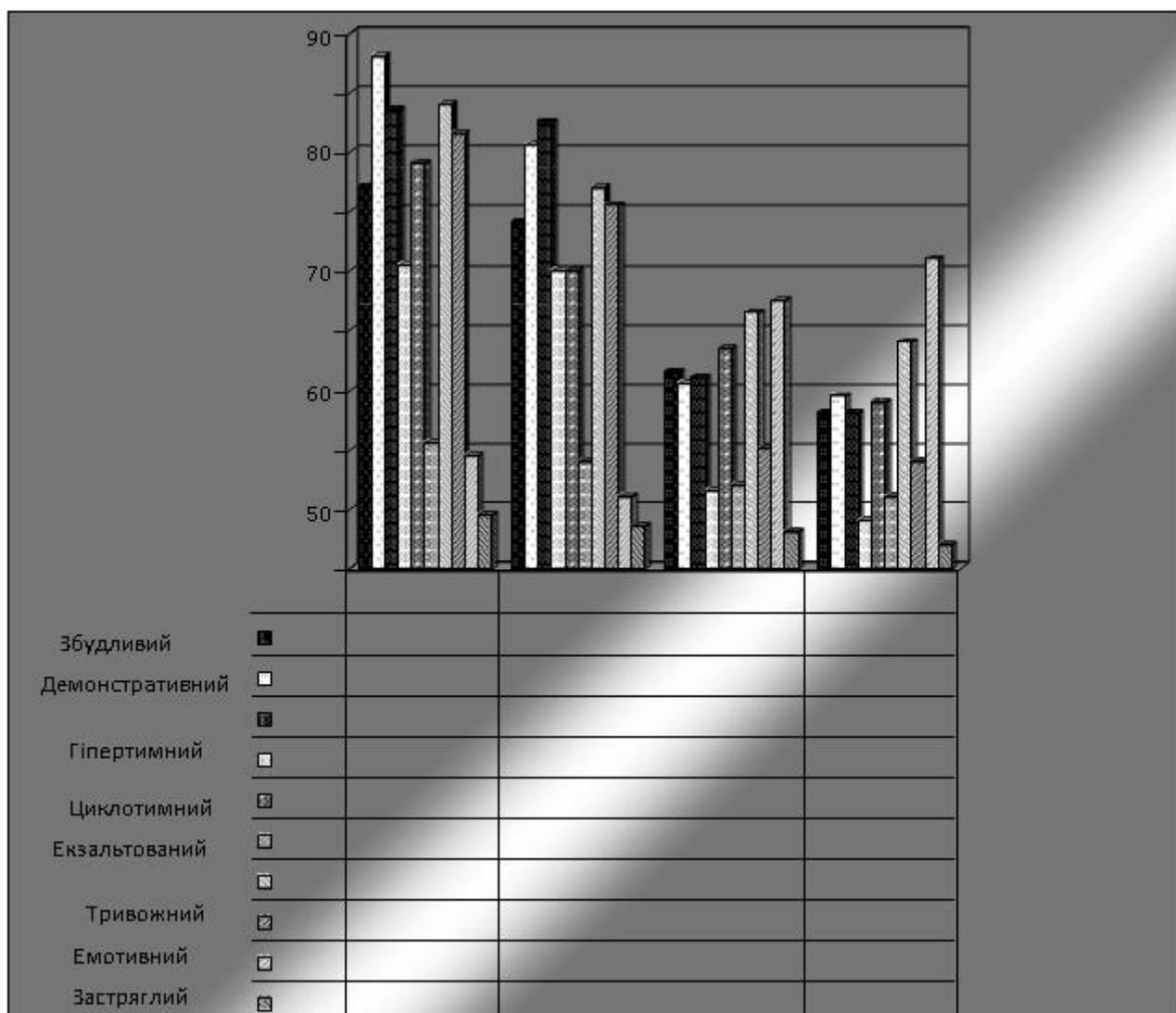

Рис. 3.5.1. Сформованість акцентуацій характеру у юнаків (у %)

Примітка: I – гіпервіктимні юнаки; II – віктимні юнаки; III – маловіктимні юнаки; IV – невіктимні юнаки.

У другій групі віктимних юнаків спостерігаються ті ж акцентуації характеру, але вони менш виражені, ніж у досліджуваних першої групи. А саме: у 75,0 % домінують гіпертимний та у 71,0% демонстративний типи акцентуацій характеру; у 64,0 % – емотивний; у 61,0 % – застраглий; у 58,0% – збудливий та у 50,0% – циклотимний та екзальтований типи.

Водночас у досліджуваних, віднесених до групи маловіктимних менш виражені такі акцентуації: у 45,0% – педантичний тип; у 43,0 % – емотивний тип; у 37,0 % – екзальтований тип; 33,0% – збудливий; у 32,0% – гіпертимний та у 31,0% – демонстративний тип.

Практично не виражено більшість акцентуацій у групі невіктимних досліджуваних, за винятком педантичного (52,0 %) та гіпертимного (44,0 %).

Аналіз цих даних свідчить, що акцентуації характеру зустрічаються у юнаків, які увійшли як до першої гіпервіктимної, так і до четвертої невіктимної групи, оскільки саме цей віковий період життя найбільш критичний для формування неповторності та прояву індивідуальності. З часом вищеназвані акцентуації можуть згладжуватися або, навпаки, підсилюватись, переростаючи в неврози або психопатію.

Із результатів інфограми видно, що сформованість типів акцентуацій характеру прямо пропорційна рівню віктимності досліджуваних: що сильніше виражені акцентуації, то більше віктимогених проявів спостерігається у поведінці підлітків. Дані, подані на рис. 3.5. наочно демонструють, що для гіпервіктимних юнаків властивий демонстративний, гіпертимний, застряглий, емотивний та циклотимний типи акцентуацій характеру. Зупинимося більш детально на характеристиці означених типів акцентуацій юнаків, які увійшли до групи гіпервіктимних.

Виявлено, що у переважної більшості гіпервіктимних юнаків сформований демонстративний тип акцентуацій характеру. Юнаки цього типу привертають до себе увагу, схильні до авантюризму, витіснення із свідомості неприємних фактів свого життя, прагнуть бути в центрі подій. Для них характерні надмірна контактність, підвищена емоційність, егоїстичність, добре розвинута фантазія.

Вирішальними у житті та поведінці юнаків із рисами збудливих особистостей є потяги, інстинкти, хвилинні спонукання, а не розсудливість, розрахунок та логічне обмірковування власних вчинків. Особливості збудливого типу полягають у тому, що таким юнакам характерна підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами, спонуканнями. Ця риса пов'язана з недостатньою здатністю до усвідомленої саморегуляції своєї поведінки. Провідними рисами збудливих особистостей є крайня

дратівливості вибуховість, яка доходить до нападів гніву, люті, причому реакція не відповідає силі подразника. І в міміці, і в словах вони демонструють роздратованість, відкрито заявляють про свої вимоги.

Юнаки із збудливим типом акцентуацій завжди всім невдоволені, шукають приводи для причіпок, вступають у суперечки, виявляючи зайву запальність і намагаючись перекричати співрозмовників. Відсутність гнучкості, впертість, переконаність у своїй правоті і постійна боротьба за справедливість, що зводиться в кінцевому підсумку до боротьби за свої права і дотримання особистих егоїстичних інтересів, призводять до їх частих конфліктів у колективі. Таким юнакам досить важко сказати собі своєчасно «стій», «досить», «зачекай». Вони не розбірливі у знайомствах та зв'язках, легко змінюють друзів. Юнаки такого типу, образившись на батьків чи вчителів, легко йдуть із дому, потрапляючи у небезпечні ситуації. Немотивовані втечі з дому чи пропуски занять в університеті можуть призвести таких юнаків до безнаглядності, блукання. Моральні настанови в житті юнаків, яким притаманний збудливий тип акцентуацій не відіграють помітної ролі. За «сприятливих» умов вони нерідко скоюють нечесні вчинки.

Важливо відзначити, що у гіпервіктимну групу ввійшли юнаки, яким властивий гіпертимний тип акцентуацій характеру, а отже для них характерні передусім активність, енергійність, ініціативність, яка «б'є через край». Юнаки з акцентуацією з гіпертивним типом дуже рухливі, рішучі, часто проявляють лідерські тенденції. Вони завжди в гарному настрої, переповнені нестримним оптимізмом, ентузіазмом, невгамовні. Підліткам із гіпертивним типом акцентуацій приманна любов до новизни: нових обставин, нових знайомств, нових предметів, нових відчуттів. Зміна вражень, ризик, авантюри – ось що, на наш погляд, слугує передумовами реалізації віктимної поведінки. Дуже комунікабельні, вони прагнуть бути в колі однолітків, стаючи ініціаторами різноманітних витівок, пригод, часто порушуючи межу між дозволеним і забороненим. Спритні, схильні до

брехні та похвалання, ці юнаки розповідають всілякі історії та небувальщини натхненно і цікаво. Вони не терплять заперечень та критики на свою адресу. Почуття нового в них поєднується з нестійкістю інтересів, а спілкування – з нерозбірливістю у виборі знайомств. Вони схильні переоцінювати свої можливості, у них гіпертрофовано завищена самооцінка, їм незнайомі скромність та докори совісті. Вони здатні говорити, не зупиняючись, особливо коли їх слухають. Але їх оптимістичний настрій та жага новизни приховують у собі певну небезпеку (особливо, якщо ці риси виражені яскраво) оскільки юнаки легко можуть проігнорувати події, до яких потрібно ставитися серйозно. Бувають моменти, коли вони втрачають почуття обов'язку, а жага діяльності може перетворитися у них у безплідне марнотратство самого себе, пусте прожектерство. Навіть, маючи гарні здібності, підлітки із гіпертимним типом акцентуацій, навчаються нерівно, шкільні знання засвоюють уривками.

Висока активність та енергійність гіпертимів, звичайно, суперечать навчальному режиму – звідси часті порушення дисципліни. Будь-яке обмеження свободи, опікування, тим більше контроль, викликає бурхливий протест. Вони не хочуть підкорятися, не вміють брати до уваги чужу думку, не відчувають відстані у стосунках зі старшими. Це спричинює конфлікти з педагогами чи батьками.

Серед юнаків із гіпертимним типом акцентуацій розповсюджені втечі з дому. Звичайно, вони втікають після чергового конфлікту. Скоріше це прояв нестерпності до будь-якої регламентації поведінки, надмірно виражене прагнення до незалежності, невгомне прагнення діяльності, нових гострих вражень та почуттів. Юнакам, яким властивий гіпертимний тип акцентуацій не злопам'ятні, легко пробачають образи і невдовзі просто забувають причину, через яку вони втекли. Їх найбільш цікавить сам процес подорожі, зміна місць та вражень, нові знайомства. Індивідуально-психологічні особливості юнаків із гіпертимним типом акцентуацій є сприятливим ґрунтом для прояву віктимної поведінки.

Також для юнаків, які увійшли до цієї групи, характерним є циклотимний тип акцентуацій. Для них притаманна стрімка зміна настрою: від балакучості, піднесеності, підвищеної активності до тривоги та пригніченого стану. У підлітковому та юнацькому віці у циклотимічних особистостей можуть бути депресивні фази. В цей час у них знижується працездатність й втрачається до всього інтерес. Юнаки уникають компаній.

Подальший аналіз виявив, що у юнаків, які увійшли до другої групи (віктимні) спостерігаються ті ж акцентуації характеру, але менш виражені, ніж у досліджуваних першої групи. Оскільки вище охарактеризовані збудливий, гіпертимний та циклотимний типи акцентуацій, зупинимося на характеристиці екзальтованого, емотивного, тривожного та демонстративного типів, які також властиві для досліджуваних.

Юнаків із екзальтованим (лабільним) типом акцентуації характеру вирізняє великий діапазон та динаміка змін емоційних станів. Для них характерним є яскраво виражені емоції, високий рівень реагування на зовнішні події, балакучість та контактність.

Для юнаків, які увійшли до групи віктимних, притаманний емотивний тип акцентуацій характеру. Для них характерними є надмірна чутливість та вразливість, а відтак прагнення до спілкування з однолітками, які розуміють їх з півслова. Виявлено, що для юнаків, які увійшли до групи віктимних властивий тривожний (психастенічний) тип акцентуацій характеру. Побоювання за себе, близьких, боязкість, невпевненість у собі, крайня нерішучість, на наш погляд, зумовлюють зростання їхньої потенційної віктимності. Такі юнаки довго переживають невдачу, сумніваються в своїх діях, рідко вступають у конфлікти, обираючи в них пасивну стратегію поведінки. З'ясовано, що для юнаків із демонстративним типом акцентуацій характеру притаманне прагнення бути в центрі уваги і домагатися своїх цілей забудь-яку ціну: сльози, неприємність, скандали, хвороби, вихваляння, вбрання, незвичайні захоплення, брехня. Поведінка юнаків із демонстративним типом акцентуацій залежить від референтної

особи, з якою він має справу.

Для юнаків, які увійшли до групи віктимних, також притаманний тривожний тип акцентуацій характеру. Теоретичний аналіз наукових досліджень засвідчив, що в основі феноменології тривоги, з точки зору сучасної психології, лежить переживання страху. Серія досліджень, проведених К.Е. Ізардом, засвідчує, що тривогу можна визначити як емоційний паттерн, який складається з декількох відносно незалежних афективних факторів, тобто тривога є комплексом емоційних переживань (страху, смутку, сорому, гніву, інтересу, провини тощо). Тривожний стан характеризується переживанням таких емоцій, як хвилювання, стурбованість, нервозність, смуток та ін., щосупроводжуються активацією вегетативної нервової системи. Варто зазначити, що стан тривожності як реакція на зміну ситуації визначає індивідуальний рівень чутливості до стресу та значною мірою пов'язаний з очікуванням людиною соціальних наслідків її успіхів і невдач. Юнак із тривожним типом акцентуацій постійно очікує несприятливого розвитку якихось подій, що стосуються безпосередньо його. Втім, тривожність виконує охоронну (передбачення небезпеки й підготовка до неї) і мотиваційну функції. Розрізняють тривожні стани (Т-стани) та тривожні властивості (Т-властивості), відповідно, ситуативні та стійкі особистісні прояви емоційних переживань. Т-властивості та Т-стани пов'язані прямою залежністю: особистість із високим рівнем Т-властивостей у ситуаціях, що загрожують її основним цінностям, проявляє і високий рівень Т-стану. За частих повторень Т-стану чи за будь-яких несприятливих збігах обставин реактивна тривожність може перерости в особистісну і стати стабільною базовою властивістю. З виникненням тривожності відбувається посилення поведінкової активності, зміна самого характеру поведінки, включаються додаткові фізіологічні механізми адаптації до умов, що змінюються.

У юнаків, які увійшли до груп маловіктимних та невіктимних, сформованими виявилися педантичний, емотивний, екзальтований та

збудливий типи акцентуацій. Маловіктимним та невіктимним підліткам притаманні акуратність, сумлінність, надійність у справах. Їм не властиві періодично виникаючі, немотивовані приступи похмурого настрою, коли роздратованість, поступово накопичуючись, проривається афективним нападом. Навпаки, афективні спалахи у них виникають одразу, слідом за тим, що їх спровокувало. Причини таких реакцій можуть бути різноманітними. Однак бурхлива реакція, що спалахнула у відповідь на будь-яку протидію, швидко проходить.

Значну роль у виникненні та розвитку віктимності особистості відіграють внутрішні передумови, урахування яких сприяє корекції небажаних віктимних проявів. Наступний крок емпіричного дослідження передбачав з'ясування особливостей прояву основних видів агресивної поведінки та їх вплив на рівень віктимності юнаків.

Аналіз та узагальнення результатів теоретичного пошуку дозволяє до атрибутивних ознак агресії віднести: навмисне, цілеспрямоване завдання шкоди жертві; поведінка, котра припускає завдання шкоди або збитків живим організмам; для жертви характерна мотивація уникнення подібного до себеставлення.

Перед тим, як викласти результати емпіричного аналізу, необхідно здійснити характеристику основних видів агресивної поведінки. Під видом розуміють сукупність взаємодоповнюючих і взаємозалежних ознак дій та станів, що характеризують їх з погляду становлення, цілісності, результативності та завершеності у часі. Сьогодні існує кілька достатньо поширених класифікацій видів агресивної поведінки.

Скористаємося класифікацією, яку запропонували А.Басс і А.Дарка, і яка нараховує вісім наступних видів агресивної поведінки:

- Фізична агресія: використання фізичної сили проти іншої особи.
- Непряма агресія: цілеспрямована і нецілеспрямована агресія (злісні жарти, плітки, спалахи люті, стукання кулаком по столі, тупотіння ногами).

- Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження до прояву запальності, різкості, брутальності.
- Негативізм: опозиційна форма поведінки, яка спрямована проти авторитету або керівництва (він може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти сталих поглядів, звичаїв, законів).
- Образа: заздрість та ненависть до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні й уявні страждання (страхи).
- Підозрілість: недовіра й обережність стосовно людей, засновані на переконанні, що всі оточуючі можуть заподіяти шкоду.
- Вербальна агресія: вираження негативних почуттів криком, вереском, атакою через зміст словесних відповідей (погроза, проклин, лайка).
- Почуття провини: виражається в можливому переконанні іншої особи, що вона є поганою людиною та вчиняє зле.

На рис. 3.5.1. систематизовано розподіл показників за основними видами агресивної поведінки, отриманих за допомогою методики А.Басса і А.Дарки в чотирьох виділених нами групах.

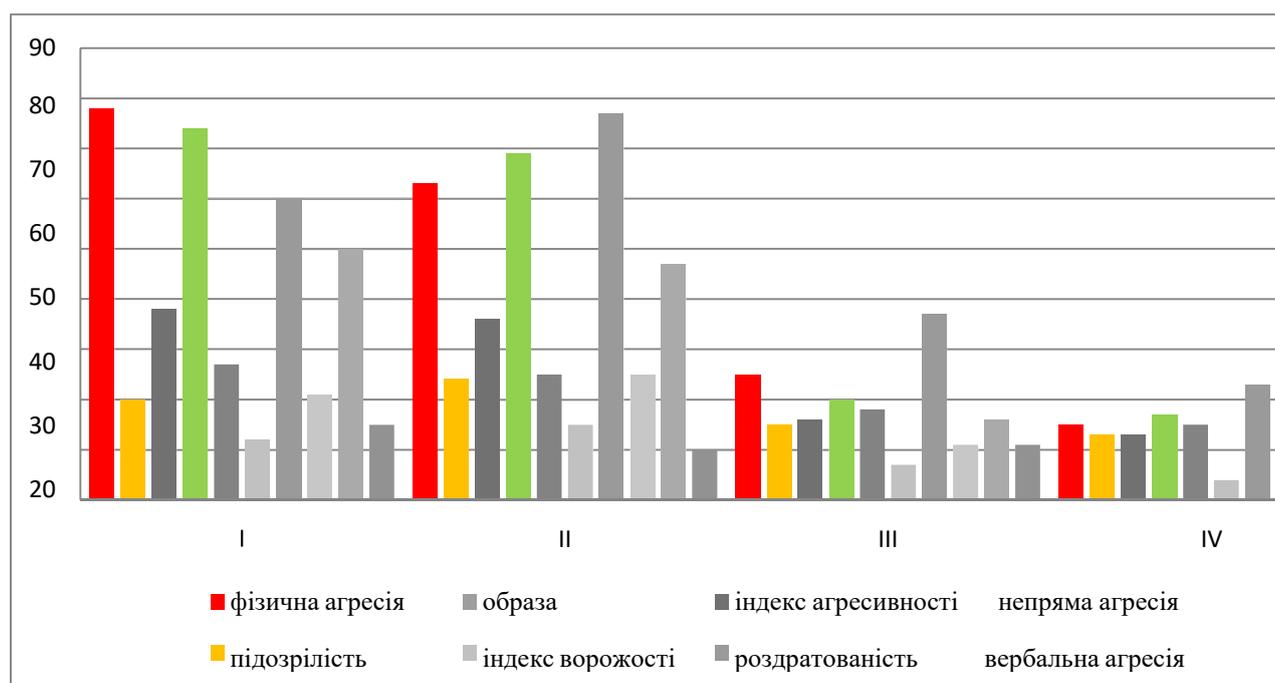

Рис. 3.5.1. *Форми агресивних реакцій у гіпервіктимних, віктимних, маловіктимних, невіктимних юнаків (у %)*

Примітка: I – гіпервіктимні; II – віктимні; III – маловіктимні; IV – невіктимні.

Отримані емпіричні дані свідчать про те, що за всіма показниками у кожній з чотирьох груп досліджуваних існують відмінності. При тому у перших трьох групах юнаків (гіпервіктимних, віктимних і маловіктимних) усі показники форм агресії вище показників, отриманих у групі підлітків, умовно віднесених нами до невіктимних.

Так, найбільш високий рівень у групі гіпервіктимних підлітків займає показник фізичної агресії – 78,0 %, також високий рівень мають показники непрямой агресії – 74,0 % та роздратованість – 60,0 %. Вирішення будь-яких проблем за допомогою фізичної сили є найпопулярнішою стратегією поведінки, яку обирають досліджувані, котрі отримали високі бали за шкалою здійснюють безглузді і навіть руйнівні для себе вчинки.

Слід відзначити, що накопичення агресії за відсутності словесних або фізичних проявів виявляється у почутті роздратованості стосовно людини чи ситуації. У досліджуваних, які ввійшли у групу гіпервіктимних високий рівень за показником «роздратованість» зафіксовано у 60,0 %.

Найбільш високий рівень у групі віктимних юнаків займають показники непрямой агресії (69,0%) та роздратованість (77,0 %), також високий рівень виявлено за показником фізичної агресії (63,0 %). Одержаний результат підтвердив наше припущення про те, що специфіка вираження агресії, а також ситуації, що викликають у юнаків агресивне реагування, обумовлені тими соціальними установками та культурними нормами, котрі притаманні найближчому соціальному оточенню суб'єкта агресії.

У маловіктимних юнаків найбільш виражені роздратованість (37,0%), фізична агресія (25,0%) та непряма агресія (20,0%). Отриманий емпіричний факт можна пояснити підвищеною навіюваністю та схильністю до наслідування, притаманними юнацькому віку, а також стихійними,

неконтрольованими та часто негативно спрямованими впливами медіа-засобів на свідомість особистості. Наприклад, популярні нині жанри кінофільмів – бойовики та детективи, демонструють агресивні форми поведінки, фактично унормовуючи їх. Герої таких фільмів, яких, до речі, юнаки часто обирають за зразок для наслідування, демонструють глядачеві, що простий, дієвий, а іноді і єдиний засіб досягнення мети – прояв агресії. Юнацька сприйнятливність виконує роль каталізатора такої інформації: підліток починає впроваджувати побачені моделі у життя.

Найбільш вираженим показником у досліджуваних, віднесених до групи невіктимних, є тільки один показник роздратованості – 23,0 %.

3.6. Факторна конфігурація індивідуально-психологічних властивостей гіпервіктимних та невіктимних юнаків

З метою дослідження індивідуально-психологічних властивостей юнаків, які увійшли до груп гіпервіктимних, віктимних, маловіктимних та невіктимних, використано опитувальники, які спрямовані на діагностику виразності нейродинамічних, психодинамічних та особистісних властивостей.

Досліджувалися такі властивості нервової системи, як сила збудження, сила гальмування, рухливість нервових процесів та їх врівноваженість. Вимірювання цих властивостей відбувалося за допомогою адаптованого Н. Н. Даніловою та А. Г. Шмельовим варіанту опитувальника Я. Стреляу [183]. За допомогою опитувальника структури темпераменту, який розроблено В. М. Русаловим здійснено дослідження властивостей темпераменту – ергічності, соціальної ергічності, пластичності, соціальної пластичності, темпу, соціального темпу, емоційності, соціальної емоційності. Високі значення за кожною шкалою від 9 до 12 балів свідчать про високу виразність досліджуваних психодинамічних властивостей, а відповідно від 1 до 4 балів – низьку.

Для вивчення специфіки віктимності юнаків, що зумовлена їхніми індивідуально-психологічними особливостями застосовано кореляційний аналізпоказників структури зв'язків нейродинамічних та психодинамічних властивостей у полярних групах найбільш (гіпервіктимних та віктимних) та найменш (маловіктимних та невіктимних) віктимних юнаків.

Порівняльний аналіз показників властивостей гіпервіктимних та невіктимних юнаків Т-критерієм Стьюдента (табл. 3.6.1) засвідчив, що ті підлітки, які увійшли у групу гіпервіктимних та віктимних, відрізняються доволі високими показниками рухливості нервових процесів ($P < 0,01$), соціальної емоційності ($P < 0,01$) та соціальної пластичності ($P < 0,01$).

Таблиця 3.6.1

**Показники розбіжностей за Т-критерієм Стьюдента
індивідуальних властивостей віктимних та невіктимних юнаків**

Індивідуальні властивості	Середнє значення		Достовірність відмінностей	
	Гіпервіктимні	Невіктимні	T	P
Сила збудження нервових процесів	54,2	56,8	0,12	-
Сила гальмування нервових процесів	53,1	65,8	3,92	0,001
Рухливість нервових процесів	64,2	50,9	2,22	0,05
Врівноваженість нервових процесів	1,16	0,92	2,44	0,05
Ергічність	7,00	8,62	1,21	-
Соціальна ергічність	7,98	8,22	0,32	-
Пластичність	8,02	6,98	1,94	-
Соц. пластичність	6,42	3,24	3,86	0,001
Темп	7,66	5,52	1,81	-
Соціальний темп	7,12	6,54	0,32	-
Емоційність	10,8	6,12	2,49	0,05
Соціальна емоційність	10,92	7,12	3,76	0,001

У юнаків, які увійшли до групи маловіктимних та невіктимних виявлені високі показники сили процесів гальмування ($P < 0,01$) та врівноваженості нервових процесів ($P < 0,01$).

Із, результатів, поданих у табл. 3.6.1, видно, що група гіпервіктимних юнаків відрізняється здатністю нервової системи до швидкої обробки знаків подразників (із збуджуючого рефлексу до гальмівного і навпаки), а також до швидкої перебудови під час зіткнення із складною або новою ситуацією. В той же час, низький показник рівня процесів гальмування засвідчує схильність до неадекватних імпульсних дій в ситуаціях, що вимагають відмови від активності (наприклад, у ситуаціях обмеження або заборони). Для них характерна не врівноваженість нервових процесів у бік домінування рівня процесу збудження. На психодинамічному рівні у групі гіпервіктимних та віктимних юнаків зафіксовано високий рівень соціальної пластичності, як комунікативної імпульсивності, легкості включення у

контакти і переключення в процесі спілкування, а також високі показники емоційності та соціальної емоційності як чутливості до невдач, відчуття невпевненості, тривоги з приводу результатів учбової діяльності.

Отже, у вибірці гіпервіктимних та віктимних юнаків зв'язки нейродинамічних та психодинамічних властивостей представлені більшою кількістю, а їх характер також відрізняється від характеру зв'язків цих властивостей у групі маловіктимних та невіктимних юнаків. У вибірці маловіктимних та невіктимних юнаків рухливість нервових процесів високо корелює із соціальними характеристиками, що в цілому є запорукою поміркованої та ефективної комунікативної діяльності.

Для більш якісної характеристики отриманих даних застосовано факторний аналіз окремо в групі гіпервіктимних і віктимних та в групі маловіктимних і невіктимних юнаків. Виокремлені фактори інтерпретувалися нами як різні форми прояву віктимності. Результати факторного аналізу подано у табл. 3.6.2.

У перший фактор із додатним знаком увійшли: сила процесів збудження та рухливість нервових процесів, емоційність, соціальна емоційність, непрямая агресія та роздратованість; з від'ємним знаком – сила гальмування та соціальний темп. Максимальне навантаження за фактором має емоційність, соціальна емоційність та сила процесів гальмування, вербальна агресія та суперництво.

Ядром фактору (показники, що мають не лише високе факторне навантаження, але й високу щільність кореляційних зв'язків із показниками окресленого фактору) в цьому випадку є слабкість процесів гальмування, емоційність і спрямованість на суперництво. Очевидно, що такий симптомокомплекс визначає віктимність на поведінковому рівні і може бути позначеним як такий, що сприяє її прояву.

Таблиця 3.6.2

Факторне відображення структури індивідуальності гіпервіктимних таневіктимних юнаків

Показники	Вікtimoгенні фактори			Невікtimoгенні фактори		
	1	2	3	1	2	3
Сила збудження нервових процесів		0,826				
Сила гальмування нервових процесів		-0,779				
Рухливість нервових процесів	0,606					0,546
Врівноваженість нервових процесів		-0,564			0,869	
Ергічність						
Соціальна ергічність						0,902
Пластичність						0,852
Соц. пластичність						
Темп						
Соціальний темп						
Емоційність	0,892					
Соціальна емоційність	0,912			0,700		
Гіпертимний			0,487			
Збудливий		0,713				
Емотивний				0,712		
Тривожний				0,833		
Циклотимний						
Демонстративний		0,888				
Екзальтований		0,586				
Застріваючий						
Педантичний				0,864		
Дистимний						
Фізична агресія			0,893			
Образа					-0,472	
Індекс агресивності			0,629			
Непряма агресія	0,524					
Підозрілість		0,523			-0,432	
Індекс ворожості			0,848			
Роздратованість	0,498					
Вербальна агресія			0,718			
Негативізм		0,719			-0,518	
Почуття провини						
Суперництво	0,618					
Співробітництво					0,842	
Компроміс	-0,522					0,612
Уникнення						0,731
Пристосування						
Частка пояснюваної дисперсії, %	34,63	18,22	12,09	30,18	19,47	11,94

У другий фактор із додатним знаком увійшли: сила процесів гальмування, демонстративність, збудливість, екзальтованість, негативізм та підозрілість; із від'ємним знаком – врівноваженість нервових процесів. Найбільшу факторну вагу мають демонстративність, екзальтованість (емоційна лабільність) та негативізм. Схема кореляційних зв'язків індивідуальних властивостей цього фактору з найбільшим коефіцієнтом кореляції демонструє, що ядром фактору виступає демонстративність, яка має максимальну факторну вагу, а також високі і помітні коефіцієнти кореляції з неврівноваженістю, екзальтованістю, негативізмом та підозрілістю. Демонстративність опосередковано через неврівноваженість пов'язана з силою гальмування і врівноваженістю нервових процесів: що більш виражені процеси гальмування, то більш неврівноважена акцентуація характеру і то більш демонстративний тип, і навпаки, що більш врівноважені нервові процеси, то менш неврівноваженість як акцентуація характеру, то менш помітна демонстративність (потреба визнання за будь-яку ціну). Другий фактор можна охарактеризувати як симптомокомплекс властивостей, що сприяють прояву поведінкової віктимності, яка детермінована нейродинамічними властивостями.

До складу третього фактору з додатним знаком увійшли: фізична агресія, індекс агресивності, індекс ворожості, вербальна агресія та гіпертимність. Найбільша факторна вага припадає на фізичну агресію та індекс ворожості. Ворожість як негативна установка до іншої людини чи групи людей знаходить своє вираження у надзвичайно несприятливій оцінці будь-якого об'єкту. Слід відзначити, що особистісні механізми спрямовані на стримування ворожості всередині особистості без прямого вираження ворожих дій проти інших. Психосоматичний механізм, згідно якого підліток залишаючись зовнішньо спокійним і ввічливим, всередині охоплений ворожістю, викликає у нього фізичні симптоми. Третій фактор можна охарактеризувати як симптомокомплекс властивостей, що сприяють прояву поведінкової віктимності, детермінованої агресивністю. За таких внутрішніх

передумов, агресивність виступає, по-перше, як мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій, по-друге, відображає відносно стабільну готовність до агресивних дій у найбільш різноманітних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та потенційно агресивної інтерпретації, по-третє, характеризує наявність деструктивних тенденцій у стосунках з іншими людьми.

Таким чином, фактори у групі гіпервіктимних та віктимних юнаків репрезентують собою 3 симптомокомплекси індивідуальних властивостей, різних за своєю структурою і зв'язаністю між собою, позначаючи різні форми прояву віктимності підлітків.

У першому факторі вирізняється симптомокомплекс нейродинамічних (слабкість гальмування як схильність до неадекватних імпульсивних дій в ситуаціях, що вимагають відмови від активності; невірноваженість нервових процесів у бік посилення збудження як сильна реакція на зовнішні подразники), психодинамічних (емоційність, соціальна емоційність як висока чутливість до невдач у спілкуванні і діяльності), особистісного рівня (роздратованість та суперництво) індивідуальних властивостей. Всі вони пов'язані між собою, знаходяться в позиції взаємодоповнюваності, а отже посилюють одна одну.

Конфігурацію симптомокомплексу другого фактору визначають нейродинамічні властивості (сила процесів гальмування, невірноваженість нервових процесів у бік посилення збудження), а також характерологічні особливості (демонстративність, невірноваженість, екзальтованість). Утворений симптомокомплекс властивостей сприяє прояву віктимності як у внутрішньому світі особистості, так і в зовнішньому світі.

У третьому факторі виокремився симптомокомплекс особистісних властивостей фізична агресивність, індекс агресивності, індекс ворожості, що дозволяє розглядати це новоутворення як спрямовану на зовні, детерміновану агресивністю підлітка віктимність. У спрямованих агресивних діях може виражатись прагнення підлітка до експансії,

активного дослідження навколишнього середовища. Агресивний стан може здійснювати певний регулюючий вплив, зосереджуючи процеси пізнання на предметному змісті, що має емоційне забарвлення. Коли агресія породжена загрозою, правильне розуміння цієї загрози, її об'єктивний аналіз і оцінка виступають важливими пізнавальними елементами агресивного стану. Відбувається певна орієнтація в оточуючій реальності: розуміння й оцінка ситуації, виділення об'єкта для нападу й ідентифікація своїх наступальних засобів.

У групі маловіктимних та невіктимних підлітків із матриці кореляцій 25 показників були вилучені 3 значущих фактора.

До складу першого фактору увійшли такі показники, як соціальна емоційність, емотивність, педантичність та тривожність, які утворюють симптомокомплекс властивостей, що сприяє прояву латентної віктимності.

До складу другого фактору увійшли із додатним знаком врівноваженість нервових процесів та співробітництво, а також з від'ємним знаком – образа, підозрілість та негативізм. Низька факторна вага особистісних властивостей образливості, підозрілість та негативізм, а також входування їх у фактор з від'ємним знаком, дозволяє припустити, що вибір стратегії виходу із конфлікту співробітництво пов'язаний із мінімальним проявом означених властивостей, а також врівноваженістю нервових процесів.

До складу третього фактору увійшли наступні показники: рухливість нервових процесів, соціальна ергічність, пластичність, уникнення та компроміс. Соціальна ергічність та пластичність, які мають найбільшу факторну вагу утворюють його ядро. В цілому цей фактор можна віднести до симптомокомплексу індивідуальних властивостей, що характеризують маловіктимних та невіктимних юнаків, як таких, які відкриті для спілкування, відкриті для контактів, із природністю у процесі взаємодії з іншим.

Дослідження індивідуальності у полярних вибірках юнаків дозволило

виокремити симптомокомплекси нейродинамічних та психодинамічних властивостей, що сприяють прояву віктимної поведінки підлітків. На підставі результатів факторного аналізу експериментально підтверджено теоретичну модель психологічного конструкту формування віктимної поведінки особистості, уточнено її окремі особистісні детермінанти. При цьому у співвідношенні показників відзначено багатозначні зв'язки, що вказують на єдність і цілісність конструкту та розкривають специфіку взаємозв'язку як окремих показників між собою, так і їх комплексів. Отримані в ході дослідження зв'язки між показниками та результати факторного аналізу в цілому засвідчують, що віктимність є складним, багаторівневим утворенням, яке детерміноване нейродинамічними, психодинамічними і особистісними властивостями. Різний ступінь виразності віктимності пов'язаний із різним рівнем сформованості абсолютних показників нейродинамічних, психодинамічних і особистісних властивостей, а також характером взаємозв'язків між ними.

Висновки до третього розділу

Емпіричний аналіз змістових характеристик основних типів віктимної поведінки юнаків здійснено за двома критеріями: реалізованої та потенційної віктимності. Для вимірювання потенційної віктимності застосовано тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової. Виявлено, що за шкалою «реалізована віктимність» для третини юнаків (34,6%) властиві показники, що значно перевищують норму, а отже вони досить часто потрапляють в неприємні або небезпечні для здоров'я і життя ситуації. За шкалою «схильність до агресивної віктимної юнаків» (агресивний тип поведінки) показники вище норми спостерігаються у 23,7 % досліджуваних. За шкалою «схильність до саморуйнівної поведінки» (активний тип поведінки) показники вище норми зафіксовано у 18,4 % досліджуваних. За шкалою «схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки» (ініціативний тип поведінки)

показники вище норми спостерігаються у 42,1% досліджуваних. За шкалою «схильність до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип поведінки)» показники вище норми зафіксовано у 9,3 % досліджуваних. Прагнення виділитися з групи однолітків притаманне для 42,2 % досліджуваних, які мають показники нижче норми. За шкалою «схильність до некритичної поведінки» (некритичний тип поведінки) високі значення виявлені у 48,4 % досліджуваних.

Застосування методу профілів для виявлення гендерної складової віктимності юнаків уможливило констатацію наявності статистично значущих розбіжностей у профілях потенційної віктимної поведінки хлопців та дівчат.

Аналіз результатів анкетування дозволив виявити чотири групи досліджуваних за ступенем віктимності поведінки. Виявлено, що до групи гіпервіктимних юнаків увійшло – 16,7 %, до групи віктимних – 15,1% досліджуваних, які найбільш часто опиняються в ролі жертви внаслідок дій як однолітків, так і дорослих. У групу маловіктимних дорослих, згідно результатів анкетування, увійшли понад третини усіх досліджуваних (38,4 %). Групу невіктимних юнаків (29,8 %) сформували здебільшого відмінники.

Виявлено, що сформованість типів акцентуацій характеру прямо пропорційна рівню віктимності досліджуваних: що сильніше виражені акцентуації, то більше віктимогених проявів спостерігається у поведінці юнаків. З'ясовано, що для гіпервіктимних та віктимних юнаків характерними є демонстративний, гіпертимний, застряглий, емотивний та циклотимний типи акцентуацій характеру. У юнаків, які увійшли до груп маловіктимних та невіктимних, сформованими виявилися педантичний, емотивний, екзальтований та збудливий типи акцентуацій.

Емпіричним шляхом виявлено, що для юнаків із ознаками віктимної поведінки властиві підвищений рівень основних форм прояву шкільної тривожності, агресивності та конфліктності.

Порівняльний аналіз показників властивостей гіпервіктимних та невіктимних юнаків за t-критерієм Стюдента засвідчив, що ті юнаки, які увійшли у групу гіпервіктимних та віктимних, відрізняються високими показниками рухливості нервових процесів ($P < 0,01$), соціальної емоційності ($P < 0,01$) та соціальної пластичності ($P < 0,01$). У юнаків, які увійшли до групи маловіктимних та невіктимних виявлені високі показники сили процесів гальмування ($P < 0,01$) та врівноваженості нервових процесів ($P < 0,01$).

З'ясовано, що віктимність у юнацькому віці є складним, багаторівневим утворенням, яке детерміноване нейродинамічними, психодинамічними і особистісними властивостями. Різний ступінь виразності віктимності пов'язана із різним рівнем сформованості абсолютних показників нейродинамічних, психодинамічних і особистісних властивостей, а також характером взаємозв'язків між ними.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота містить теоретичне узагальнення проблеми особливостей віктимної поведінки у юнацькому віці, зокрема в ній здійснено: експериментальне вивчення потенційної віктимності та її реалізації у поведінці юнаків; виявлено особистісну детермінацію віктимної поведінки юнаків, побудовано факторну конфігурацію індивідуально-психологічних властивостей гіпервіктимних та невіктимних юнаків

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що поняття

«віктимна поведінка» трактується досить широко. Проте, головною ознакою віктимної поведінки є здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі жертви. У дослідженні розкривається поняття «віктимна поведінка» з огляду на свідомі або несвідомі легковажні, аморальні або протиправні дії та вчинки підлітка, які можуть слугувати приводом для вчинення злочину.

Узагальнення концептуальних підходів до проблеми віктимної поведінки дозволило констатувати наявність трьох основних поглядів щодо її розуміння. Перший (психодинамічний) підхід трактує віктимну поведінку як синдром патологічного розвитку особистості. Передумовою її формування виступає наявний неусвідомлюваний внутрішньо-особистісний конфлікт, з яким особистість не в змозі впоратися. Представники другого (соціально-когнітивного напрямку) в якості її передумов розглядають певний набір поведінкових реакцій та дій, що сформувалися протягом життя. В межах третього (диспозиційної теорії) підходу, віктимна поведінка аналізується крізь призму впливу батьків на дітей, особливостей сімейного виховання, які породжують віктимні диспозиції особистості і самостигмацію себе в ролі жертви.

Емпіричний аналіз змістових характеристик основних типів віктимної поведінки юнаків здійснено за двома критеріями: реалізованої та потенційної віктимності. Виявлено, що за шкалою «реалізована

віктимність» для третини підлітків (34,6%) властиві показники, що значно перевищують норму. За шкалою «схильність до агресивної віктимної поведінки» (агресивний тип поведінки) показники вище норми спостерігаються у 23,7 % досліджуваних. За шкалою «схильність до саморуйнівної поведінки» (активний тип поведінки) показники вище норми зафіксовано у 18,4 % досліджуваних. За шкалою «схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки» (ініціативний тип поведінки) показники вище норми спостерігаються у 42,1 % досліджуваних. За шкалою «схильність до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип поведінки)» показники вище норми зафіксовано у 9,3 % досліджуваних. За шкалою «схильність до некритичної поведінки» (некритичний тип поведінки) високі значення виявлені у 48,4 % досліджуваних.

Реалізована віктимність вивчалася за допомогою спеціальної анкети. Аналіз результатів анкетування дозволив виявити чотири групи досліджуваних за ступенем віктимності поведінки.

Виявлено, що сформованість типів акцентуацій характеру прямо пропорційна рівню віктимності досліджуваних: чим сильніше виражені акцентуації, тим більше віктимогених проявів спостерігається у поведінці юнаків. З'ясовано, що для гіпервіктимних та віктимних юнаків характерними є демонстративний, гіпертимний, застряглий, емотивний та циклотимний типи акцентуацій характеру. У юнаків, які увійшли до груп маловіктимних та невіктимних, сформованими виявилися педантичний, емотивний, екзальтований та збудливий типи акцентуацій. Емпіричним шляхом встановлено, що для юнаків з ознаками віктимної поведінки властиві підвищений рівень основних форм прояву шкільної тривожності та агресивності.

Узагальнення наукових доробок та власний практичний досвід уможливають розгляд та систематизацію об'єктивних та суб'єктивних психолого-педагогічних чинників, що зменшують прояви юнаками віктимної поведінки.

Констатовано, що психологічні особливості прояву віктимної поведінки юнаків обумовлені широким спектром внутрішніх передумов та різноманітних факторів. Показано, що індивідуально-особистісні характеристики виступають своєрідним внутрішнім фільтром, що блокує чи, навпаки, інтенсифікує прояви віктимної поведінки юнаком. До визначальних інтенцій, які слугують передумовами реалізації віктимної поведінки у юнацькому віці, віднесено: довірливість, наївність, невпевненість, нестійку та неадекватну самооцінку, максималізм, імпульсивність, агресивність, тривожність, навіюваність, екстернальний локус контролю.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної теми. Перспективним може бути емпіричне дослідження внутрішніх передумов реалізації віктимної поведінки у юнацькому віці залежно від соціального статусу родини та місця проживання юнака. Важливим є дослідження проблеми психологічної готовності психологів до запобігання та нівелювання негативних наслідків віктимізації особистості, відновлення її когнітивного, емоційного та поведінкового ресурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Александров Ю.В. Кримінологія: Курс лекцій. К. : МАУП, 2012. 312 с.
2. Алексеєва Т. В. Соціально-психологічні аспекти адаптації: монографія. Донецьк: Вебер, 2008. 230 с.
3. Атаманюк А.Р. Віктимологічний портрет жертви домашнього насильства. *Педагогіка і психологія : напрями та тенденції розвитку в Україні*. Олеса, 2021. С. 8–10.
4. Белінська І. А. Психологічні чинники соціальної дезадаптації підлітків. *Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. К., 1999. С. 12-14. 3*
5. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання. *Психологія : зб. наук. пр. К., 1990. Вип. 2. С. 92–96.*
6. Бех І.Д. Від волі до особистості. К.: Україна-Віта, 1995. 202 с.
7. Бовть О.Б. Віктимна поведінка як психологічна проблема. К.: АКЛ, 2004. С. 14-22.
8. Бойчук І. Гендерні особливості комунікації молоді. Гуманітарно-наукове знання: комунікативні засади. Матеріали Міжнародної наукової конференції 6-7 жовтня 2017 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. С.334-338.
9. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика. Київ : Лебідь, 2012. 352 с.
10. Вакуліч Т. М. Психологія віктимної поведінки. Київ : Наук.світ, 2009. 152 с.
11. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З.В. Огороднічук та ін. К. : Каравела, 2014. 400 с.
12. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів в

сім'ях, які вчиняють по відношенню до неповнолітніх потерпілих: науково-методичні рекомендації /Авт. кол. заг. Ред.. Н.Ю.Волянюк. К.-Р.: «Принт Хаус», 2009. 153 с.

13. Віктимологія та агресологія: навчальний посібник / [Н.Ю.Волянюк Г.В.Ложкін; В.В.Папуша]; за заг. ред. Н.Ю.Волянюк, Г.В.Ложкіна. Рівне : «Принт Хауз», 2010. 265 с.

14. Волянюк Н.Ю. Фактори деформації системи норм безпеки особистості. *Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я»*. Тернопіль: ННПУ, 2014. С. 36-37.

15. Воронова Ю. В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія». Харків, 2005. 20 с.

16. Головкін Б. М. Кримінологічне поняття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 15. Т. 2. С. 93–96. С. 93. – (Серія «Юриспруденція»).

17. Горбачова О. В. Злочини ненависті: аналіз поняття та проблеми виявлення. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2019. Вип. 45. С. 68–74.

18. Гура С.О. Психологічні особливості віктимної поведінки молодих людей. *Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології»* 2017. Вип. 21. С. 34-44.

19. Денисов І. Г. Схильність до асоціальної поведінки в структурі самосвідомості підлітка. *Наука і освіта. Спецвипуск 8, Проект «Психологія особистості : теорія, досвід, практика»*. Одеса, 2009. С. 189-193.

20. Джужа О.М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину. *Право України*. 2012. №2. С. 133–138.

21. Дискримінація по-українськи: проблема існує, але її не існує : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki>.

- org.ua/articles/dyskryminatsiya-po-ukrajinski-problema-isnuje-ale-jiji-ne-isnuje/
22. Дрьоміна-Волок Н. В. Расова дискримінація і злочини, вчинені на ґрунті ненависті («hate crimes»). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 11 (№ 11–12). С. 211–215.
 23. Журавльова Т.М., Сафонова Т.Я., Цимбал Є.І. Допомога дітям - жертвам насильства. К.: Генеза, 2006. 112 с.
 24. Задорожний В.І. Віктимологічна безпека і її забезпечення заходами віктимогенної профілактики: Монографія. Харків: Першина, 2005. 256 с.
 25. Зінченко О.С. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації ВПО. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4(29). С. 47-53.
 26. Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування. Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. Опубліковано Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/node/180336> – С. 18.
 27. Карпенко З. С. Психологія віктимної особистості в психотерапевтичних парадигмах програмування і вибору. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай». 2003. Вип. IV. С.136-140.
 28. Котлова Л.О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія і педагогіка*. 2013. №19. С.95-99.
 29. Лавріненко В.А. [Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків](#). *Психологія і особистість*, 2013. Вип 1. С. 59-74
 30. Максименко С.Д. Методологічні і теоретичні питання психології. *Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. К., 1999. Вип. 19. С. 5-13.
 31. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді. К., 2000. 200 с

32. Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. 464 с.
33. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: моногр. Х. : Діса плюс, 2013. 524 с.
34. Павелків Р.В. Вікова психологія. К.: Кондор, 2011. 468 с.
35. Папуша В.В. Віктимні аспекти проблемної поведінки підлітків. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки.* 2010. Вип. 82. Том II. С. 119-121.
36. Папуша В.В. Віктимність як предмет психологічного аналізу. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих: голов. ред. В.В.Олійник; редкол.: О.Л.Ануфрієва [та ін.]. Вип.11. Ч.2. К.: Геопринт, 2009. С.62-70.*
37. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне дослідження) : моногр. / колектив авторів ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Бо рисова. Х. : Вид-во Кроссроуд, 2008. 364 с
38. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред.П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. К.: Рута, 2001. 320 с.
39. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, та ін.]; за ред. К.В. Седих. Полтава : Астроя, 2018. 342 с.
40. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с
41. Рибачук В.М. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці. *Педагогічний процес. Теорія і практика.* 2015. № 1-2. С. 4-13.
42. Ролінський В. Вікові, гендерні та індивідуальні особливості проявів насильства у поведінці неповнолітніх. *Педагогіка та психологія* : зб. наук.

пр. Чернівці : Вид-тво Рута, 2005. Вип. 224. С. 15–17.

43. Ролінський В. І. Проблеми насильства неповнолітніх як гостре соціальне явище. *Науково-методичний журнал «Нова педагогічна думка»*. 2004. № 2. С. 101-102.

44. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»* / Національний університет «Києво- Могилянська Академія». 2009. Т. 97: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 71-75.

45. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності: Навч. посібн. – К.: Вища школа, 2004. 335 с.

46. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві. Х. : Право, 2006. 208 с.

47. Сергеева К.В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки* / [гол. ред.: М.О. Носко]. Чернігів : ЧНПУ, 2016. Вип. 133. С. 190–194.

48. Сметаніна Н. В. Злочинність і віктимність: питання взаємозв'язку і захист прав потерпілих. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні : матеріали «круглого столу» в рамках VII Всеукр. фестивалю науки, 25 квітня 2013 р. : 20 років НАПрН України / НАПрН України, НДІ вивчення проблем злочинності, Всеукр. громад. орг. «Асоціація кримінального права»*. Х. : Право, 2013. С. 252–254. С. 252.

49. Сошина Ю.Н. Цінності та ціннісні орієнтації в системі ціннісно-сміслової сфери підлітка. Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. 2013. Випуск22. С. 530–539.

50. Титаренко Т.М. Психологія життєвої кризи. К.: ІЗИН, 1998. 360 с.

51. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с
52. Туляков В. Віктимологія (соціально та кримінологічні проблеми). Одеса: Юрид. літ., 2020. 336 с.
53. У Нацполіції створено контактний пункт від України з питань злочинів, учинених на ґрунті ненависті (ІНФОГРАФІКА) / Головне слідче управління Національної поліції України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lv.npu.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/printable_article/1830725
54. Христенко В. Є. Психологія жертви. Х.: Консум, 2001. 214 с.
55. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Нац. юрид. акад. України ім. Ярос - лава Мудрого. Х., 2004. 16 с.
56. Asendorpf, J. B., Borkenau, P., Ostendorf, F., & van Aken, M. A. G. Carving personality description at its joints: Confirmation of three replicable personality prototypes for both children and adults. *European Journal of Personality*,(2001), P. 169–198.
57. Asendorpf, J. B., & Denissen, J. J. A. Predictive validity of personality types versus personality dimensions from early childhood to adulthood: Implications for the distinction between core and surface traits. *Merrill-Palmer Quarterly*, (2006),P. 486–513.
58. Ashton, M. C., & Lee, K. An investigation of personality types within the HEXACO personality framework. *Journal of Individual Differences*,(2009), P. 181– 187.
59. Block, J. *Lives through time*. Berkeley, CA: Bancroft Books. (1971), P. 145-156.
60. Parsons T. *Family, Socialization and Interaction Process* / T. Parsons, R. Bales. Glencoe, IL : Free Press, 1955. P. 10–26.
61. Shaefer E. S. A circumflex model for maternal behavior *journal of*

Abnormal and social psychology. 1959. P. 226-135.

ДОДАТКИ

Методика "Схильність до віктимної поведінки" (О.О.Андроннікова)

Інструкція для випробуваного.

Вам пропонується ряд тверджень, кожне стосується особливостей вашого характеру, особистості, поведінки, окремих вчинків, ставлення до людей, поглядів на життя і т.п. Якщо ви вважаєте, що твердження вірне стосовно вас, то дайте відповідь "так", в іншому випадку - "ні". Свою відповідь зафіксуйте в бланках. Не існує "вірних" і "невірних" відповідей. Намагайтеся відповідати точно і правдиво. Не потрібно довго роздумувати над кожним питанням, намагайтеся якомога швидше вирішити, який з двох відповідей ближче до істини. Вас не повинно бентежити, що деякі з питань здаються занадто особистими, оскільки дослідження не передбачає аналізу кожного питання і відповіді, а спирається лише на кількість відповідей одного та іншого виду. Ви можете бути впевнені, що результати індивідуально-психологічних досліджень використовуються тільки психологом-консультантом і ні в якому разі не підлягають розголошенню.

Текст опитувальника.

1. Я вважаю, що в моєму житті неприємних подій відбувається більше, ніж в інших.
2. Якщо я потрапляю в неприємне становище, то мені краще за все не чинити опір і тримати язик за зубами.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.
4. Я ціную в людях обережність і обачність.
5. Навіть якщо б за небезпечну роботу добре заплатили, я не взявся б за її виконання.
6. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен відплатити за це.
7. Якби інші люди не заважали мені, я домігся б набагато більшого.
8. У мене ніколи не було неприємностей з-за моєї поведінки, пов'язаного зі статевим життям.
9. Часом мені хочеться ламати речі, бити посуд.
10. У мене бували такі періоди, що тяглися дні, тижні або навіть місяці, коли я не міг ні за що взятися, так як не міг включитися в роботу.
11. Я не завжди кажу правду.
12. У більш ранньому віці мене виганяли зі школи за погану поведінку.
13. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.

14. Часом я так наполягаю на своєму, що оточуючі втрачають терпіння.
15. Інші мені здаються щасливішою за мене.
16. Думаю, що багато людей перебільшують свої нещастя, щоб домогтися співчуття і допомоги.
17. Думаю, мені сподобалася б робота, пов'язана із захистом слабких і знедолених.
18. Мене важко переконати.
19. Мені доводиться так багато піклуватися про близьких людей, що на турботу про себе часу часто не вистачає.
20. Я навряд чи досягну в своєму житті чогось дійсно стоїть.
21. Мені регулярно роблять боляче навколишні мене люди.
22. Я не серджуся, коли з мене сміються.
23. Я вважаю, що більшість людей здатні збрехати, якщо це в їхніх інтересах.
24. Я рідко роблю вчинки, про які потім сильно жалкую.
25. Я дуже рідко сварюся з членами моєї сім'ї.
26. Я не можу відкинути деякі умовності навіть заради отримання задоволення.
27. Велику частину часу в мене таке відчуття, неначе я зробив щось погане чи зле.
28. Велику частину часу я відчуваю себе щасливим.
29. Деякі люди так люблять командувати, що мені хочеться все зробити навпаки, навіть якщо я знаю, що вони мають рацію.
30. Якщо хтось порушує правила, я обурююсь.
31. Я ніколи не йшов на небезпечну справу заради сильних вражень.
32. Я отримую більше задоволення від гри або скачок, якщо не тримаю парі.
33. У школі мене ніколи не викликали до директора за бешкетництво.
34. Мої манери за столом у гостях більш гарні, ніж у себе вдома.
35. Я вважаю, що більшість людей заради вигоди швидше надійдуть нечесно, ніж упустять випадок.
36. Моя поведінка в значній мірі визначається правилами і звичками оточуючих мене людей.
37. Я віддаю перевагу рішення конфліктів без застосування сили.
38. Я буваю обурений і роздратований, коли доводиться визнати, що мене вміло провели.
39. Мені байдуже, що про мене говорять інші.
40. Якби в наш час проводилися бої гладіаторів, то я б неодмінно у них участь.
41. Я вмію відмовляти людям, які просять мене про послугу.
42. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я щойно познайомився.

43. Я не можу припинити ситуацію, навіть якщо відчуваю себе ніяково і напружено.
44. Терпіти біль всім на зло буває навіть приємно.
45. Людина повинна мати право випити стільки, скільки захоче.
46. Якщо я в дитинстві недобре поведився, то мене карали.
47. Я міг би виконувати роботу, пов'язану з доглядом за хворими або вмираючими.
48. Я завжди відразу помічаю, якщо ситуація стає небезпечною.
49. Я намітив собі життєву програму, засновану на почутті обов'язку і відповідальності, і намагаюся її виконувати.
50. Іноді я не поступаюся людям не тому, що справа дійсно важливе, а просто з принципу.
51. Вірне твердження, що якщо дітей не бити, то толку з них не вийде.
52. Мої батьки ніколи не карали мене фізично.
53. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
54. Мене частіше, ніж інших, обзивали у школі.
55. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
56. Коли я потрапляю в неприємну ситуацію, то сподіваюся тільки на свої сили.
57. Я впевнений, що того, хто робить злі вчинки, в майбутньому чекає кара.
58. Я можу спокійно ставитися до людей, вчинки яких я не схвалюю.
59. Я готовий пробачити грубість моєму партнерові, якщо у мене є надія, що це не повториться.
60. Безпечніше нікому не довіряти.
61. Буває, що я проводжу вечір в компанії малознайомих мені людей.
62. Я регулярно потрапляю в неприємні ситуації.
63. Іноді в мене такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
64. Я іноді порушую закон або встановлені правила.
65. Я не ризикнув би стрибати з парашутом.
66. Більшості людей не подобається поступатися своїми інтересами заради інших.
67. Я легко втрачаю терпіння.
68. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
69. Мене дуже важко роздратувати.
70. Люди часто розчаровують мене.
71. У мене буває таке відчуття, що труднощів надто багато і немає сенсу намагатися їх

подолати.

72. Мене важко розсердити.

73. Цілком можна обійти закон, якщо ви цим його, по суті, не порушуєте.

74. Я п'ю алкогольні напої помірно (або зовсім не п'ю).

75. Я часто зустрічав людей, заздрили моїм ідеям тільки тому, що вони прийшли в голову не їм першим.

76. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайкам.

77. Мені більше подобається працювати з керівником, що дає строгі чіткі вказівки, ніж з керівником, що надає велику свободу.

78. Якщо хтось затіває цікаве, нехай і небезпечна справа, я його підтримаю.

79. Я рідко даю здачу, коли мене б'ють.

80. Якщо по відношенню до мене хтось надходить несправедливо, то я бажаю йому цього покарання.

81. Я вірю, що за зло можна відплатити добром, і дію відповідно з цим.

82. Кожна дитина знає, що добро має бути з кулаками.

83. Я вважаю за краще не спілкуватися з однолітками, тому що вони ображають мене.

84. Я ніколи не вступаю у вуличний конфлікт, щоб заступитися за того, кого ображають.

85. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.

86. Собака, яка не слухається, заслуговує, щоб її вдарили.

Ключі для підрахунку первинних балів

1. Шкала соціальної бажаності відповідей.

5 (так), 11 (ні), 13 (ні), 25 (так), 34 (ні), 39 (ні), 58 (так), 64 (ні), 76 (ні).

2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого).

6 (так), 9 (так), 14 (так), 25 (ні), 26 (ні), 29 (так), 33 (ні), 34 (ні), 37 (ні), 45 (так), 50 (так), 51 (так), 55 (ні), 57 (ні), 58 (ні), 60 (так), 63 (так), 67 (так), 69 (ні), 72 (ні), 73 (так), 74 (ні), 79 (ні), 80 (так), 81 (ні), 82 (так), 86 (так).

3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого).

3 (так), 4 (ні), 5 (ні), 13 (так), 23 (так), 24 (ні), 26 (ні), 27 (так), 28 (ні), 31 (ні), 32 (так), 33 (ні), 35 (так), 40 (так), 53 (ні), 62 (так), 65 (ні), 68 (так), 74 (ні), 76 (так), 78 (так).

4. Шкала схильності до гіперсоціальної поведінки (ініціативний тип

потерпілого).

11 (ні), 13 (ні), 17 (так), 19 (так), 30 (так), 34 (ні), 39 (ні), 47 (так), 49 (так), 55 (так), 58 (так), 64 (так), 66 (ні), 84 (ні).

5. Шкала схильності до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип потерпілого).

1 (так), 2 (так), 5 (так), 16 (так), 18 (ні), 20 (так), 21 (так), 22 (ні), 36 (так), 41 (ні), 43 (так), 44 (так), 46 (так), 54 (так), 59 (так), 71 (так), 75 (так), 77 (так), 83 (так).

6. Шкала схильності до некритичної поведінки (некритичний тип потерпілого).

8 (ні), 9 (так), 10 (так), 15 (так), 16 (так), 31 (ні), 32 (так), 33 (ні), 38 (так), 40 (так), 42 (ні), 45 (так), 48 (ні), 56 (так), 61 (так), 65 (ні), 70 (так), 74 (ні), 85 (так).

7. Шкала реалізованої виктимності.

8 (ні), 19 (так), 25 (ні), 27 (так), 28 (ні), 33 (ні), 38 (так), 43 (так), 44 (так), 46 (так), 51 (так), 52 (ні), 54 (так), 59 (так), 62 (так), 74 (ні), 76 (так), 83 (так).

Порядок роботи

Дослідження може проводитися індивідуально або з групою піддослідних. В останньому випадку необхідно, щоб кожен з них мав не тільки персональний бланк відповідного листа, але і окремий опитувальник з інструкцією. Розміщуватися випробувані повинні так, щоб не створювати перешкод один одному в процесі роботи. Психолог коротко викладає мету дослідження та правила роботи з опитувальником. Важливо при цьому досягти позитивного, зацікавленого ставлення досліджуваних до виконання завдання. Їх увага звертається на неприпустимість взаємних консультацій з відповідями у процесі роботи та будь-яких обговорень між собою. Після цих роз'яснень психолог пропонує уважно вивчити інструкцію, відповідає на питання, якщо вони виникли після її вивчення, і пропонує перейти до самостійної роботи з опитувальником.

Обробка результатів

Назва шкали	Показники в сирих балах								
	1	2	-	3	4	-	5	6	
Соціальна впевненість в відповідях									
Схильність до агресивної	1- 5	6- 7	8	9- 10	11- 12	13- 14	15- 16	17	19

Ісктимної поведінки										
Схильність до саморуйнівної поведінки	5	1-6	7	8	9	10	11	12		
Схильність до гіперсоціальної поведінки	2	1-3	4	5	6	7	-	8		
Схильність до залежної та незпорадної поведінки	3	1-4-5	6	7	8-9	10-11	12	13		
Схильність до некритичної поведінки	4	1-5	6-7	8	9	10-11	12	13	15	
Реалізована ісктимність	4	1-5	6-7	8	9	10-11	12	13	15	
Номер стіни										
1 2 3 4 5 6 7 8										
Нижче норми				Норма				Вище норми		

Інтерпретація отриманих результатів, психологічний висновок і рекомендації повинні бути дані на основі розуміння суті питань в кожній шкалою, вивчення глибинних зв'язків досліджуваних факторів між собою і з іншими психологічними та психофізіологічними характеристиками і їх ролі в поведінці і діяльності людини.

Опитувальник структури темпераменту В.М. Русалов (ОСТ)

Опис

Опитувальник особистісний. Служить для діагностики темпераментних особливостей людини. Розроблено В.М. Русаловим, на основі власної концепції темпераменту. Опитувальник структури темпераменту (ОСТ) використовується для діагностики властивостей «предметно-діяльнісного» і «комунікативного» аспектів темпераменту. Складається з 105 питань. У тесті передбачена невелика контрольна шкала, призначена для виявлення тенденції досліджуваного давати соціально-бажані відповіді. Для оцінки темпераменту і його властивостей розроблено чимало діагностичних інструментів. Існують лабораторні методи діагностики, що дають досить об'єктивну інформацію про загальну активність, швидкості виникнення психічних процесів, їх інтенсивності і стійкості, темп і ритм діяльності та поведінки людини. Але ці методи складно, а іноді й просто неможливо (у силу багатьох причин), використовувати в роботі кадрових служб. Зате у HR-менеджерів є можливість застосовувати опитувальники для визначення темпераменту, яких в їх розпорядженні сьогодні є не так вже й мало. Темперамент розглядається автором як система формальних поведінкових змін, що відображають різні блоки функціональної системи в розумінні П.К. Анохіної. Число вимірювань та їх зміст відповідає 4-х блокової структури функціональної системи:

1.	аферентний синтез	відповідає	ергічність;
2.	блок програмування	-	пластичність;
3.	блок виконання	-	темпу;
4.	зворотний зв'язок	-	емоційної чутливості.
Кожен	вимір	складається з двох	підвимірів:

1.	об'єктивно	орієнтованого;
2.	суб'єктивно	орієнтованого (або комунікативного).

Вони пов'язані з двома головними сферами взаємодії людини з середовищем: з предметним світом і суспільством. Відповідно, виділяються наступні 8 параметрів темпераменту (в авторській термінології):

1. Предметна ергічність характеризується рівнем потреби в освоєнні предметного світу, спрагою діяльності, прагненням до розумової і фізичної праці, прагненням залученості в трудову діяльність.
2. Соціальна ергічність - рівень потреби в соціальних контактах, спрага освоєння соціальних форм діяльності, прагнення до лідерства, товариськість, залученість в соціальну діяльність.
3. Пластичність - ступінь легкості перемикавання з одного предмета діяльності на інший, швидкість переходу з одних способів мислення на інші, в процесі взаємодії з предметним середовищем, прагнення до різноманітності форм предметної діяльності.
4. Соціальна пластичність - ступінь легкості перемикавання в процесі спілкування з однієї людини на іншу, схильність до різноманітності комунікативних програм, різноманітності кількості готових (неусвідомлюваних, імпульсивних) форм соціального контакту.
5. Темп - швидкість виконання окремих операцій, швидкість предметно-рухових актів при виконанні предметної діяльності.
6. Соціальний темп - швидкісні характеристики рухових актів у процесі спілкування (швидкість мови при спілкуванні і т.д.)
7. Емоційність - емоційна чутливість до розбіжності (розбіжності) між задуманим, очікуваним, планованим і результатами реального предметного дії, чутливість до невдач у роботі.
8. Соціальна емоційність - емоційна чутливість в комунікативній сфері: чутливість до невдач у спілкуванні, до оцінок оточуючих людей. Існують дві форми цього опитувальника: розрахований на дорослих від 18 до 55 років

(Дорослий-ОСТ), і підлітків від 13 до 17 років (Дитячий-ОСТ). Розроблена комп'ютерна версія тесту.

Була проведена стандартизація ОСТ на досить великій вибірці досліджуваних з урахуванням їх віку. Психометрична перевірка показала, що опитувальник темпераменту В. М. Русалова володіє високою ретестовою надійністю і валідністю. Опитувальник може бути однаково ефективно використаний як при індивідуальному, так і при груповому тестуванні. В.М. Русаловим був розроблений інший варіант опитувальника - "Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності" (ОФДВІ). Він містить 150 тверджень, які досліджуваний повинен оцінити з точки зору своєї поведінки: як характерні, досить характерні, мало характерні і не характерні для нього.

Процедура

проведення

Інструкція

Вам пропонується відповісти на 105 питань. Питання спрямовані на з'ясування вашого звичайного способу поведінки. Постарайтеся уявити типові ситуації і дайте першу "природню" відповідь, яка прийде Вам в голову. Відповідайте швидко і точно. Пам'ятайте, немає "хороших" або "поганих" відповідей. Якщо Ви обрали відповідь "так", поставте хрестик (галочку), якщо "ні" то мінус.

Дорослий варіант

1. Рухома Ви людина?
2. Чи завжди Ви готові з ходу, не роздумуючи, включитися в розмову?
3. Чи надаєте Ви перевагу самотності у великій компанії?
4. Чи відчуваєте Ви постійну жагу до діяльності?
5. Ваша мова звичайно повільна і некваплива?
6. Ранима Ви людина?
7. Чи часто Вам не спиться через те, що Ви посварилися з друзями?
8. У вільний час Вам завжди хочеться зайнятися чим-небудь?
9. У розмові з іншими людьми Ваша мова часто випереджає Вашу думку?
10. Чи дратує Вас швидка мова співрозмовника?
11. Відчували б Ви себе нещасною людиною, якби на тривалий час були позбавлені можливості спілкування з людьми?
12. Ви коли-небудь спізнювалися на побачення або на роботу?
13. Чи подобається Вам швидко бігати?
14. Чи сильно Ви переживаєте неполадки в своїй роботі?
15. Чи легко Вам виконувати роботу, що вимагає тривалої уваги і великої зосередженості?
16. Чи важко Вам говорити дуже швидко?
17. Чи часто ви відчуваєте тривогу, що виконали роботу не так, як потрібно?
18. Чи часто Ваші думки перескакують з однієї на іншу під час розмови?
19. Чи подобаються Вам ігри, що вимагають швидкості і спритності?
20. Чи легко Ви можете знайти інші варіанти вирішення відомої задачі?
21. Чи відчуваєте Ви почуття занепокоєння, що Вас неправильно зрозуміли в розмові?
22. Чи охоче Ви виконуєте складну відповідальну роботу?
23. Чи буває, що Ви говорите про речі, в яких не розбираєтеся?
24. Чи легко Ви сприймаєте швидку мову?
25. Чи легко Вам робити одночасно дуже багато справ?
26. Чи виникають у Вас конфлікти з вашими друзями через те, що Ви сказали їм щось, не подумавши заздалегідь?

27. Ви зазвичай віддаєте перевагу робити нескладні справи, які не потребують від Вас великої енергії?
28. Чи легко Ви турбуєтеся, коли виявляєте незначні недоліки у своїй роботі?
29. Чи любите Ви сидячу роботу?
30. Чи легко Вам спілкуватися з різними людьми?
31. Ви зазвичай віддаєте перевагу подумати, зважити і лише потім висловитися?
32. Чи всі Ваші звички хороші, бажані?
33. Швидкі у Вас рухи рук?
34. Ви зазвичай мовчите і не вступаєте в контакти, коли перебуваєте в суспільстві малознайомих людей?
35. Чи легко Вам перемикатися від одного варіанту вирішення завдання на інший?
36. Чи схильні Ви перебільшувати у своїй уяві негативне ставлення близьких людей?
37. Балакуча Ви людина?
38. Вам зазвичай легко виконувати справу, що вимагає миттєвих реакцій?
39. Ви зазвичай говорите вільно, без запинок?
40. Чи турбують Вас страхи, що Ви не впораєтеся з роботою?
41. Чи легко Ви ображаєтеся, коли близькі Вам люди вказують на Ваші недоліки?
42. Чи відчуваєте Ви тягу до напруженої відповідальної діяльності?
43. Чи вважаєте Ви свої рухи повільними і неквапливими?
44. Чи бувають у Вас думки, які Ви хотіли б приховати від інших?
45. Чи можете Ви без довгих роздумів задати делікатне питання іншій людині?
46. Доставляють Вам задоволення швидкі рухи?
47. Чи легко Ви "генеруєте" нові ідеї, пов'язані з роботою?
48. Смокче у Вас "під ложечкою" перед відповідальною розмовою?
49. Чи можна сказати, що Ви швидко виконуєте доручену Вам справу?
50. Чи любите Ви братися за великі справи самостійно?
51. Багата Чи є у Вас міміка в розмові?
52. Якщо Ви обіцяли щось зробити, чи завжди Ви виконуєте свою обіцянку незалежно від того, зручно вам це чи ні?
53. Чи відчуваєте Ви почуття образи від того, що оточуючі Вас люди обходяться з Вами гірше, ніж варто було б?
54. Ви зазвичай віддаєте перевагу виконувати одночасно тільки одну операцію?
55. Чи любите Ви ігри у швидкому темпі?
56. Чи багато у Вашій промові тривалих пауз?
57. Чи легко Вам внести пожвавлення в компанію?
58. Ви зазвичай відчуваєте в собі надлишок сил і Вам хочеться зайнятися якоюсь справою?
59. Зазвичай Вам важко переключити увагу з однієї справи на іншу?
60. Чи буває, що у Вас надовго псується настрій від того, що зірвалася запланована справа?
61. Чи часто Вам не спиться через те, що не ладяться справи, пов'язані безпосередньо з роботою?
62. Чи любите Ви бути у великій компанії?
63. Хвилюєтеся Ви з'ясовуючи стосунки з друзями?
64. Чи відчуваєте Ви потребу в роботі, що вимагає повної віддачі сил?
65. Виходите ви іноді з себе, злитесь?
66. Чи схильні Ви вирішувати багато завдань одночасно?
67. Тримайтеся Ви вільно у великій компанії?
68. Чи часто Ви висловлюєте своє перше враження, не подумавши?
69. Чи турбує Вас почуття невпевненості в процесі виконання роботи?
70. Чи повільні Ваші рухи, коли Ви щось майструєте?
71. Чи легко Ви перемикаєтеся з однієї роботи на іншу?

72. Чи швидко Ви читаєте вголос?
73. Ви іноді брешете?
74. Мовчазні Ви, перебуваючи в колі друзів?
75. Чи потребуєте Ви в людях, які б Вас підбадьорили і втішили?
76. Чи охоче Ви виконуєте безліч різних доручень одночасно?
77. Чи охоче Ви виконуєте роботу у швидкому темпі?
78. У вільний час Вас зазвичай тягне спілкуватися з людьми?
79. Чи часто у Вас буває безсоння при невдачах на роботі?
80. Чи тремтять у Вас інколи руки під час сварки?
81. Чи довго Ви подумки готуєтеся перед тим, як висловити свою думку?
82. Чи є серед Ваших знайомих люди, які Вам явно не подобаються?
83. Зазвичай ви віддаєте перевагу легкій роботі?
84. Чи легко Вас образити у розмові через дрібниці?
85. Зазвичай Ви першим в компанії наважуєтеся почати розмову?
86. Чи відчуваєте Ви тягу до людей?
87. Чи схильні Ви спочатку подумати, а потім говорити?
88. Чи часто Ви хвилюєтеся з приводу своєї роботи?
89. Чи завжди Ви платили б за провезення багажу на транспорті, якби не побоювалися перевірки?
90. Тримайтеся Ви зазвичай відокремлено на вечірках або в компаніях?
91. Чи схильні ви перебільшувати у своїй уяві невдачі, пов'язані з роботою?
92. Чи подобається Вам швидко говорити?
93. Чи легко Вам утриматися від висловлення зневацька виниклої ідеї?
94. Чи надаєте Ви перевагу працювати повільно?
95. Чи переживаєте Ви через найменші неполадки на роботі?
96. Ви віддаєте перевагу повільній, спокійній розмові?
97. Чи часто Ви хвилюєтеся через помилки в роботі, які були Вами допущені?
98. Чи здатні Ви успішно виконувати тривалу, трудомістку роботу?
99. Чи можете Ви, не довго думаючи, звернутися з проханням до іншої людини?
100. Чи часто Вас турбує почуття невпевненості в собі при спілкуванні з людьми?
101. Чи легко Ви беретеся за виконання нових завдань?
102. Втоплюєтеся Ви, коли Вам доводиться говорити довго?
103. Ви віддаєте перевагу працювати з прохолодою, без особливої напруги?
104. Чи подобається Вам різноманітна робота, що вимагає перемикання уваги?
105. Чи любите Ви подовгу бути наодинці з собою?

Обробка

результатів

Перед обробкою необхідно переконатися, що відповіді дані на всі питання. Для підрахунку балів по тій або іншій шкалі використовуються ключі. Спочатку необхідно перекодувати деякі відповіді, зазначені в ключі для даної шкали. Кожний збіг відповіді досліджуваного з ключом оцінюється в один бал. Підрахунок балів проводиться шляхом підсумовування всіх балів по даній шкалі.

При обстеженні великих масивів досліджуваних доцільно поєднувати бланковий метод з комп'ютерною обробкою даних. Отримана сума балів для кожної шкали записується у відповідну графу на бланку. Крім того, в бланку обов'язково фіксується ППП, стать, вік досліджуваного, освіта, рід занять або навчання, а також дата проведення обстеження.

Результати піддослідних, отримали високий бал (7 і більше) за шкалою "К" (контрольні питання на соціальну бажаність), не підлягають розгляду.

Інтерпретація**результатів**

Вважається, що та чи інша властивість темпераменту сильно розвинена у досліджуваного, якщо він одержав по ньому 9 і більше балів; слабо розвинена - якщо по ньому отримано 4 і менше балів. При сумарній кількості балів від 5 до 8 дана властивість темпераменту вважається середньорозвинена.

Висновок про домінуючий тип темперамент людини робиться на основі порівняння показників, отриманих з різних властивостей темпераменту, з даними нижче типовими поєднаннями цих властивостей, відповідними різним типам темпераменту.

Сангвінік - середньорозвинений показник за всіма властивостями темпераменту.

Холерик - високі показники по енергійності, темпу і емоційності при середніх або високих показниках по пластичності.

Флегматик - низькі показники за всіма властивостями темпераменту.

Меланхолік - низькі показники по енергійності, пластичності, темпу при середніх або високих показниках по емоційності.

До чистого типу сангвініка, холерика, флегматика чи меланхоліка людина ставиться тільки при повному збігу ступеня розвиненості його показників з тими, які пов'язані з описаними типами. У всіх інших випадках вважається, що у людини є так званий змішаний тип темпераменту.

Окремо для кожного досліджуваного встановлюються два типи його темпераменту: один, який проявляється в роботі, і інший, який проявляється в спілкуванні з людьми.

- Високе значення (ВЗ) від 9 до 12 балів
- Середнє значення (СЗ) від 4 до 8 балів
- Низьке значення (НЗ) від 0 до 3 балів

Шкали**опитувальника**

ОСТ містить наступні шкали:

1. *Предметна ергічність* - включає в себе питання про рівень потреби в освоєнні предметного світу, прагненні до розумової і фізичної праці.

Високі значення - (9-12 балів) за цією шкалою означають високу потребу в освоєнні предметного світу, спрагу діяльності, прагнення до напруженої розумової і фізичної праці, легкість розумового пробудження. Низькі значення - (3-4 бали) означають пасивність, низький рівень тону і активації, небажання розумової напруги низьку залученість в процесі діяльності.

2. *Соціальна ергічність* - містить питання про рівень потреби в соціальних контактах, про прагнення до лідерства.

Високі значення - комунікативна ергічність, потреба в соціальному контакті, спрага освоєння соціальних форм діяльності, прагнення до лідерства, товариськість, прагнення до заняття високого рангу, освоєння світу через комунікацію. Низькі значення - незначна потреба в соціальних контактах, відхід від соціально-активних форм поведінки, замкнутість, соціальна пасивність.

3. *Пластичність* - містить питання про ступінь легкості або труднощі перемикавання з одного предмета на інший, швидкість переходу з одних способів мислення на інші.

Високі значення - легкість перемикавання з одного виду діяльності на інший, швидкий перехід з одних форм мислення на інші в процесі взаємодії з предметним середовищем, прагнення до різноманітності форм предметної діяльності. Низькі значення - схильність до монотонної роботи, боязнь і уникнення різноманітних форм поведінки, в'язкість, консервативні форми діяльності.

4. *Соціальна пластичність* - містить питання, спрямовані на з'ясування ступеня легкості або труднощі перемикавання в процесі спілкування від однієї людини до іншої, схильності до різноманітності комунікативних програм.

Високі значення - широкий набір комунікативних програм, автоматичне включення в соціальні зв'язки, легкість вступу в соціальні контакти, легкість перемикавання в процесі спілкування, наявність великої кількості комунікативних заготовок, комунікативна імпульсивність.

Низькі значення - труднощі в підборі форм соціальної взаємодії, низький рівень готовності до вступу в соціальні контакти, прагнення до підтримання монотонних контактів.

5. *Темп або Швидкість* - включає питання про швидкість моторно-рухових актів при виконанні предметної діяльності.

Високі значення - високий темп поведінки, висока швидкість виконання операцій при здійсненні предметної діяльності, моторно-рухова швидкість, висока психічна швидкість при виконанні конкретних завдань. Низькі значення - сповільненість дій, низька швидкість моторно-рухових операцій.

6. *Соціальний темп* - включає питання, спрямовані на виявлення швидкісних характеристик мовнорухливих актів у процесі спілкування.

Високі значення - мовнорухлива швидкість, швидкість говоріння, високі швидкості і можливості мовленнєвого апарату. Низькі значення - слабо розвинена мовнорухлива система, мовна повільність, повільна вербалізація.

7. *Емоційність* - включає в себе питання, що оцінюють емоційність, чутливість, чутливість до невдачі в роботі.

Високі значення - висока чутливість до розбіжності між задуманим і очікуваним, планованим і результатами реальної дії, відчуття невпевненості, тривоги, неповноцінності, високе занепокоєння з приводу роботи, чутливість до невдач, до розбіжності між задуманим, очікуваним, планованим і результатами реальної дії. Низькі значення - незначне емоційне реагування при невдачах, нечутливість до неуспіху справи, спокій, впевненість у собі.

8. *Соціальна емоційність* - включає питання, що стосуються емоційної чутливості в комунікативній сфері.

Високі значення - висока емоційність у комунікативній сфері, висока чутливість до невдач у спілкуванні.

Низькі значення - низька емоційність у комунікативній сфері, нечутливість до оцінок товаришів, відсутність чутливості до невдач у спілкуванні, впевненість у собі і ситуаціях спілкування.

9. «К» - контрольна шкала (шкала соціальної бажаності відповідей) включає питання на відвертість і щирість висловлювань.

Високі значення - неадекватна оцінка своєї поведінки, бажання виглядати краще, ніж є насправді.

Низькі значення - адекватне сприйняття своєї поведінки.

Список використаних джерел:

1. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. — 4-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. — 640 с. (с. 321)
2. Долгова В.И., Шумакова О.А., Латюшин Я.В. Учебно-методический комплекс по практике в педагогическом училище (IV курс очной формы обучения). – Челябинск, 2004. – 92 с. (с. 30-37)

Опитувальник для вивчення темпераменту (Я.Стреляу)

Текст опитувальника

1. Чи відносите Ви себе до людей, які легко встановлює товариські контакти?
2. Чи здатні Ви утриматися від тієї або іншої дії до тих пір, поки не отримаєте відповідного розпорядження?
3. Чи достатньо Вам нетривалого відпочинку для відновлення сил після стомлюючої роботи?
4. Чи вмієте Ви працювати в несприятливих умовах?
5. Утримуєтеся Ви під час спору від неділових, емоційних аргументів?
6. Чи легко Вам втягнутися в роботу після тривалої перерви, наприклад, після відпустки або канікул?
7. Забуваєте про втому, якщо робота Вас повністю «поглинає»?
8. Чи здатні Ви, доручивши кому-небудь певну роботу, терпляче чекати її закінчення?
9. Засинаєте Ви однаково легко, лягаючи спати в різний час дня?
10. Чи вмієте Ви зберігати таємницю, якщо Вас про це просять?
11. Чи легко Ви повертаєтеся до роботи, якої не займалися кілька тижнів або місяців?
12. Чи вмієте Ви терпляче пояснювати?
13. Чи любите Ви роботу, що вимагає розумової напруги?
14. Чи викликає у Вас монотонна робота нудьгу або сонливість?
15. Чи легко Ви засинаєте після сильних переживань?
16. Чи здатні Ви, коли потрібно, утриматися від прояву своєї переваги?
17. Чи важко Вам стримувати злість або роздратування?
18. Чи веде Ви себе природно в присутності незнайомих людей?
19. Чи в змозі Ви володіти собою у важкі хвилини?
20. Чи вмієте Ви, коли потрібно, пристосувати свою поведінку до поведінки оточуючих?
21. Чи охоче Ви беретеся за відповідальну роботу?
22. Чи впливає зазвичай оточення на Ваш настрій?
23. Чи здатні Ви стійко переносити поразку?
24. Розмовляєте Ви в присутності когось, чисю думкою особливо дорожите, настільки ж вільно, як завжди?
25. Чи викликають у Вас роздратування несподівані зміни в Вашому розпорядку дня?
26. Чи є у Вас на все готові відповіді?
27. Чи в змозі Ви вести себе спокійно, коли чекаєте важливого для себе рішення (наприклад, результат іспиту, поїздка за кордон)?
28. Чи легко Ви організуєте перші дні своєї відпустки, канікул і т.п.?
29. Чи маєте Ви так звану «швидку реакцію»?
30. Чи легко Ви пристосовуєте своє ходіння або манеру до ходіння або манери до людей більш повільних?
31. Чи швидко Ви засинаєте?
32. Чи охоче Ви виступаєте на зборах, семінарах?
33. Чи легко Вам зіпсувати настрій?
34. Чи важко Вам відірватися від роботи?
35. Чи вмієте Ви утриматися від роботи, якщо це заважає іншим?
36. Чи легко Вас спровокувати на що-небудь?
37. Чи легко Ви працюєте з людьми?
38. Чи завжди Ви, коли Вам належить що-небудь важливе, обмірковуєте свої вчинки?
39. Чи в змозі Ви, читаючи текст, простежити з початку до кінця хід думок автора?
40. Чи легко Ви вступаєте в розмову з оточуючими людьми?
41. Утримуєтеся Ви від непотрібного спору з людиною, яка не права?
42. Чи охоче Ви беретеся за роботу, що вимагає великої спритності рук?
43. Чи в змозі Ви змінити вже прийняте рішення, враховуючи думку інших?
44. Чи швидко ви звикаєте до нової системи роботи?

45. Чи можете Ви працювати вночі, якщо працювали вдень?
46. Чи швидко Ви читаете белетристику (розповідна художня проза — романи, повісті, оповідання, новели)?
47. Чи часто Ви відмовляєтеся від своїх намірів, якщо виникають перешкоди?
48. Чи вмієте Ви тримати себе в руках, якщо цього вимагають обставини?
49. Прокидаєтеся Ви зазвичай швидко і без праці?
50. Чи в змозі Ви утриматися від моментальної реакції?
51. Чи важко Вам працювати при шумі?
52. Чи вмієте Ви, коли необхідно, утриматися від того, щоб «різати правду-матку»?
53. Чи успішно Ви справляєтеся з хвилюванням перед іспитом, зустріччю з начальником?
54. Чи швидко Ви звикаєте до нового середовища?
55. Чи любите Ви часті зміни?
56. Відновлює Чи Вам сили нічний відпочинок, після того як Ви важко працювали весь день?
57. Чи уникаєте Ви занять, що вимагають виконання в нетривалий термін різнорідних дій?
58. Самостійно чи Ви зазвичай боретеся з труднощами?
59. Перебиваєте Ви співрозмовників?
60. Вміючи плавати, стрибнули б Ви у воду, щоб врятувати потопуючого?
61. Чи в змозі Ви напружено працювати (займатися)?
62. Чи можете Ви утриматися від недоречних зауважень?
63. Чи має для Вас значення постійне місце на роботі, за столом, на лекції і т.п.?
64. Чи легко Ви переходите від одного заняття до іншого?
65. Зважаєте Чи Ви всі «за» і «проти» перед тим, як прийняти важливе рішення?
66. Чи легко Ви долаєте перешкоди?
67. Чи не заглядаєте Ви в чужі листи, речі?
68. Нудно Вам під час постійно однакових протікаючих дій, занять?
69. Чи дотримуєтеся Ви правила поведінки в громадських місцях?
70. Утримуєтеся Ви під час розмови, виступи або відповіді на запитання від зайвих рухів і жестикуляцій?
71. Чи любите Ви жваву обстановку?
72. Чи любите Ви діяльність, що вимагає певних зусиль?
73. Чи в змозі Ви тривалий час зосереджувати увагу на виконанні певного завдання?
74. Чи любите Ви заняття (роботу), що вимагає швидких рухів?
75. Чи вмієте Ви володіти собою у важких життєвих ситуаціях?
76. Встаєте Ви, якщо потрібно, відразу після того, як прокинулися?
77. Чи здатні Ви, якщо потрібно, закінчивши доручену Вам роботу, терпляче чекати, поки не закінчать свою роботу інші?
78. Чи в змозі Ви, після того як побачите що-небудь неприємне, діяти настільки ж чітко, як завжди?
79. Чи швидко Ви переглядаєте щоденні газети?
80. Чи трапляється Вам говорити так швидко, що Вас важко зрозуміти?
81. Чи можете Ви, не виспавшись, нормально працювати?
82. Чи в змозі Ви працювати тривалий час без перерви?
83. Чи в змозі Ви працювати, якщо у Вас болить голова, зуб і т.п.?
84. Чи в змозі Ви, якщо це необхідно, спокійно закінчити роботу, знаючи, що Ваші товариші розважаються або чекають Вас?
85. Чи відповідаєте Ви, як правило, швидко на несподівані питання?
86. Чи говорите Ви зазвичай швидко?
87. Чи можете Ви спокійно працювати, якщо чекаєте гостей?
88. Чи легко Ви змінюєте свою думку під впливом переконливих аргументів?

89. Терплячі Ви?
90. Чи вмієте Ви пристосуватися до ритму роботи повільнішої людини?
91. Чи вмієте Ви так спланувати роботу, щоб одночасно виконувати декілька спільних дій?
92. Чи може весела компанія змінити Ваш пригнічений настрій?
93. Чи вмієте Ви без особливих зусиль виконувати декілька дій одночасно?
94. Чи зберігаєте Ви психічну рівновагу, коли є свідком нещасного випадку на вулиці?
95. Чи любите Ви роботу, що вимагає безлічі різноманітних маніпуляцій?
96. Чи зберігаєте Ви спокій, коли страждає хтось із близьких Вам людей?
97. Самостійні Ви в важких життєвих ситуаціях?
98. Вільно чи Ви відчуваєте себе у великій чи незнайомій компанії?
99. Чи можете Ви відразу ж перервати розмову, якщо це потрібно?
100. Чи легко Ви пристосовуєтеся до методів роботи інших?
101. Чи любите Ви часто змінювати рід роботи?
102. Чи схильні Ви брати ініціативу в свої руки, якщо трапляється щось надзвичайне?
103. Утримуєтеся Ви від недоречних посмішок?
104. Починаєте Ви відразу працювати інтенсивно?
105. Наважуєтеся Чи Ви виступити проти громадської думки, якщо Вам здається, що Ви праві?
106. Чи в змозі Ви подолати тимчасову депресію?
107. Засинаєте Ви з працею, сильно втомившись від розумової праці?
108. Чи в змозі Ви спокійно чекати, наприклад, в черзі?
109. Утримуетесь Ви від втручання, якщо заздалегідь відомо, що воно ні до чого не приведе?
110. Чи в змозі Ви спокійно аргументувати під час різкої розмови?
111. Чи в змозі Ви миттєво реагувати у складних положеннях?
112. Чи ведете Ви себе тихо, якщо Вас про це просять?
113. Чи погоджуєтеся Ви без особливих внутрішніх коливань на хворобливі лікарські процедури?
114. Чи вмієте Ви інтенсивно працювати?
115. Чи охоче Ви змінюєте місця розваг і відпочинку?
116. Чи важко Вам звикнути до нового розпорядку дня?
117. Поспішайте Ви на допомогу в нещасних випадках?
118. Утримуетесь Ви від небажаних вигуків і жестів на спортивних матчах, в цирку і т.п.?
119. Чи любите Ви роботу (заняття), яка потребує частих розмов з різними людьми?
120. Чи володієте Ви своєю мімікою?
121. Чи любите Ви роботу, що вимагає частих енергійних рухів?
122. Чи вважаєте Ви себе сміливим?
123. Переривається у Вас голос (Вам важко говорити) в незвичайній ситуації?
124. Чи вмієте Ви долати зневіру, викликане невдачею?
125. Якщо Вас про це просять, в змозі Ви тривалий час стояти (сидіти) спокійно?
126. Чи в змозі Ви придушити свої веселощі, якщо це може когось зачепити?
127. Чи легко Ви переходите від смутку до радості?
128. Чи легко Вас вивести з себе?
129. Чи дотримуєтеся Ви без праці зобов'язують у вашому середовищі правила поведінки?
130. Любителі Ви виступати публічно?
131. Приступаєте Чи Ви зазвичай до роботи швидко, без тривалої підготовки?
132. Чи готові Ви прийти на допомогу іншому, ризикуючи життям?
133. Енергійні Ви в рухах?
134. Чи охоче Ви виконуєте відповідальну роботу?

Код до опитувальника.

Якщо відповідь відповідає коду - 2 бали. Якщо відповідь не відповідає коду - 0 балів. За відповідь «не знаю» - один бал.

Сила по збудженню. Відповідь «так»: питання - 3, 4, 7, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 24, 32, 37, 39, 45, 46, 56, 58, 60, 61, 66, 72, 73, 78, 81, 82, 83, 94, 97, 98, 102, 105, 106, 113, 114, 117, 121, 122, 124, 130, 132, 133, 134. Відповідь «ні»: питання - 47, 51, 107, 123.

Сила по гальмуванню. Відповідь «так»: питання - 2, 5, 8, 10, 12, 16, 27, 30, 35, 38, 42, 48, 50, 52, 53, 59, 62, 65, 67, 69, 70, 75, 77, 84, 87, 89, 90, 96, 99, 103, 108, 109, 110, 112, 118, 120, 125, 126, 129. Відповідь «ні»: питання - 18, 34, 36, 128.

Рухливість. Відповідь «так»: питання - 1, 6, 9, 11, 14, 20, 22, 26, 28, 29, 31, 33, 40, 41, 43, 44, 49, 54, 55, 64, 68, 71, 74, 76, 79, 80, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 95, 100, 101, 104, 111, 115, 119, 127, 131. Відповідь «ні»: питання - 25, 57, 63, 116.

42 бали за певним властивості нервової системи позначають досить великий рівень концентрації даної властивості.

Врівноваженість за силою (К) - це відношення кількості балів за силою збудження до кількості балів за силою гальмування.

Чим більше К → до одиниці, тим більш висока врівноваженість даного індивіда.

Якщо $K > 1$ - невривноваженість в бік збудження. Якщо $K < 1$ - невривноваженість в бік гальмування.

Література:

Сборник психологических тестов. Часть I: Пособие / Сост. Е.Е.Миронова – Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2005. – 155 с. (с. 7-11)

Тест Басса-Дарки

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

1. Часом я не можу впоратися з бажанням завдати шкоди іншим
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болючі докори совісті
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його
13. Інші вмюють майже завжди користуватися сприятливими обставинами
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував
15. Я часто буваю незгодний з людьми
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся
17. Якщо хто-небудь першим ударив мене, я не відповім йому
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір
21. Мене трохи засмучує моя доля
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною
24. Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку
26. Я не здатний на грубі жарти
27. Мене охоплює лють, коли наді мною глузують
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не подобається
30. Досить багато людей заздрять мені
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків
33. Люди, які постійно знущаються з вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі"
34. Я ніколи не буваю похмурий від злості
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь
36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильних" виразів
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були пробачені
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям "
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю

47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити когось
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь присмне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші
56. Я можу пригадати випадок, коли я був настільки злий, що хапав перший-ліпший предмет і ламав його
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся тільки зі злості
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу
64. Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити
66. Я не вмю поставити людину на місце, навіть якщо вона на те заслуговує
67. Я часто думаю, що жив неправильно
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки
69. Я не засмучуюсь через дрібниці
70. Мені рідко приходить до голови, що люди намагаються розлютити або образити мене
71. Я часто тільки погрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання
72. Останнім часом я став занудою
73. У суперечці я часто підвищую голос
74. Я намагаюся зазвичай приховувати своє погане ставлення до людей
75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися

Опитувальник Шмішека

Питання

1. Чи є ваше настрій у загальному веселим і безтурботним?
2. Схильні ви до образ?
3. Чи траплялося вам іноді швидко заплакати?
4. Чи завжди ви вважаєте себе правим у тій справі, яку робите, і ви не заспокоїтеся, поки не переконаєтеся в цьому?
5. Вважаєте ви себе більш сміливим, ніж у дитячому віці?
6. Чи може ваш настрій змінюватися від глибокої радості до глибокої печалі?
7. Перебуваєте ви в компанії в центрі уваги?
8. Чи бувають у вас дні, коли ви без достатніх підстав знаходитеся у похмурому і дратівливий настрій і ні з ким не хочете розмовляти?
9. Серйозний ви людина?
10. Чи Можете ви сильно сповнитися натхнення?
11. Заповзятливі ви?
12. Чи швидко ви забуваєте, якщо вас хтось образить?
13. М'якосердий ви людина?
14. Чи намагаєтеся ви перевірити після того, як опустили лист у поштову скриньку, чи не залишилося воно висіти в прорізі?
15. Чи завжди ви прагнете бути сумлінним у роботі?
16. Чи відчували ви в дитинстві страх перед грозою або собаками?
17. Чи ви вважаєте інших людей недостатньо вимогливими один до одного?
18. Чи дуже залежить ваш настрій від життєвих подій і переживань?
19. Чи завжди ви прямодушні зі своїми знайомими?
20. Часто ваш настрій буває пригніченим?
21. Чи був у вас раніше істеричний припадок або виснаження нервової системи?
22. Чи схильні ви до стану сильного внутрішнього занепокоєння чи пристрасного прагнення?
23. Чи важко вам тривалий час просидіти на стільці?
24. Чи боретесь ви за свої інтереси, якщо хтось надходить з вами несправедливо?
25. Змогли б ви вбити людину?
26. Чи Сильно вам заважає криво висить гардина або нерівно настелена скатертину, настільки, що вам хочеться негайно усунути ці недоліки?
27. Чи відчували ви в дитинстві страх, коли залишалися одні в квартирі?
28. Чи Часто у вас без причини змінюється настрій?
29. Чи завжди ви старанно ставитеся до своєї діяльності?
30. Чи швидко ви можете прогніватися?
31. Чи Можете ви бути відчайдушно веселим?
32. Чи Можете ви іноді цілком перейнятися почуттям радості?
33. Чи підходите ви для проведення розважальних заходів?
34. Висловлюєте ви зазвичай людям своє відверте думку з того чи іншого питання?
35. Чи впливає на вас вид крові?
36. Чи охоче ви займаєтеся діяльністю, пов'язаною з великою відповідальністю?
37. Чи схильні ви заступитися за людину, з якою вчинили несправедливо?
38. Чи важко вам входити в темний підвал?
39. Чи виконуєте ви копітку чорну роботу так само повільно і ретельно, як і улюблене вами справу?
40. Чи ви товариською людиною?
41. Чи охоче ви в школі декламували вірші?
42. Тікали ви з дитиною вдома?
43. Чи важко ви сприймаєте життя?

44. Чи бували у вас конфлікти і неприємності, які так вимотували вам нерви, що ви не виходили на роботу?
45. Можна сказати, що ви при невдачах не втрачаєте почуття гумору?
46. Зробіть ви першим крок до примирення, якщо вас хтось образить?
47. Чи ви Любите тварин?
48. Чи вийдете ви з роботи або з дому, якщо у вас там щось не в порядку?
49. Мучать вас невизначені думки, що з вами або з вашими родичами трапиться якась нещастя?
50. Чи вважаєте ви, що настрій залежить від погоди?
51. Утруднить вас виступити на сцені перед великою кількістю глядачів?
52. Чи Можете ви вийти з себе і дати волю рукам, якщо вас хтось навмисне грубо розсердить?
53. Чи багато ви спілкуєтеся?
54. Якщо ви будете чим-небудь розчаровані, прийдете в розпач?
55. Чи подобається вам робота організаторського характеру?
56. Наполегливо ви прагнете до своєї мети, навіть якщо на шляху зустрічається багато перешкод?
57. Чи може вас захопити кінофільм, що сльози-виступлять на очах?
58. Чи важко вам буде заснути, якщо ви цілий день роздумували над своїм майбутнім або якою-небудь проблемою?
59. Чи доводилося вам у шкільні роки користуватися під-, казками або списувати у товаришів домашнє завдання?
60. Чи важко вам піти вночі на кладовищі?
61. Чи слідкуєте ви з великою увагою, щоб кожна річ у хаті лежала на своєму місці?
62. Чи доводилося вам лягти спати в гарному настрої, а прокинутися в пригніченому і кілька годин залишатися в ньому?
63. Чи Можете ви з легкістю пристосуватися до нової ситуації?
64. Чи є у вас схильність до головного болю?
65. Чи Часто ви смієтеся?
66. Чи Можете ви бути привітним з людьми, не відкриваючи свого справжнього ставлення до них?
67. Чи можна вас назвати жвавим і жвавим людиною?
68. Чи Сильно ви страждаєте через несправедливість?
69. Чи можна вас назвати пристрасним любителем природи?
70. Чи є у вас звичка перевіряти перед сном або перед тим, як піти, вимкнений газ і світло, чи закрита двері?
71. Полохливі ви?
72. Чи буває, що ви відчуваєте себе на сьомому небі, хоча об'єктивних причин для цього немає?
73. Чи охоче ви брали участь в юності в гуртках художньої самодіяльності, в театральному гуртку?
74. Чи тягне вас іноді дивитися вдалину?
75. Чи дивитесь ви на майбутнє песимістично?
76. Чи може ваш настрій змінитися від найвищої радості до глибокої туги за короткий період часу?
77. Легко піднімається ваш настрій в дружній компанії?
78. Переносити ви злість тривалий час?
79. Чи Сильно ви переживаєте, якщо горе трапилося у іншої людини?
80. Чи була у вас в школі звичка переписувати лист у зошиті, якщо ви поставили на нього пляму?
81. Можна сказати, що ви більше недовірливі і обережні, ніж довірливі?
82. Чи Часто ви бачите страшні сни?

83. Чи виникала у вас думка проти волі кинутися з вікна, під поїзд, що наближається?
84. Стаєте ви радісним у веселому оточенні?
85. Чи Легко ви можете відволіктися від важких питань і не думати про них?
86. Чи важко вам стримати себе, якщо ви розозлитесь?
87. Чи віддасте ви перевагу мовчати (так), або ви балакучі (немає)?
88. Могли б ви, якщо довелося б брати участь у театральному дійстві, з повним проникненням і перевтіленням увійти в роль і забути про себе?